

Міністерство освіти і науки України
Національний університет водного господарства
та природокористування

Навчально-науковий інститут водного господарства та
природооблаштування
Кафедра геології та гідрології

01-05-80М

КУРС ЛЕКЦІЙ
з навчальної дисципліни
«ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ»

для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня
за освітньо-професійною програмою «Конструктивна географія,
управління водними та мінеральними ресурсами» спеціальності 106
«Географія» денної та заочної форм навчання

Рекомендовано науково-
методичною радою
з якості ННІВГП
Протокол № 5
від 21.12.2021 р.

Рівне – 2021

Курс лекцій з навчальної дисципліни «**Історія географії**» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня за освітньо-професійною програмою «Конструктивна географія, управління водними та мінеральними ресурсами» спеціальності 106 «Географія» денної та заочної форм навчання [Електронне видання] / Будз О. П. – Рівне: НУВГП, 2021. – 144 с.

Укладач: Будз О. П., к.т.н, доцент кафедри геології та гідрології.

Рецензент: Холоденко В. С., к.геогр.н., доцент кафедри геології та гідрології.

Відповідальний за випуск: Романів О. Я., к.геогр.н., доцент завідувачка кафедри геології та гідрології.

Керівник групи забезпечення освітньої програми
к.геогр.н., доцент

Романів О. Я.

© О. П. Будз, 2021

© НУВГП, 2021

Зміст

стор.

Вступ.....	4
1. Історія географії: предмет, методи, джерела	5
2. Топоніміка і картографія в історії географії	13
3. Історія географії стародавнього світу та середньовіччя.....	23
4. Історія географії нового часу	37
5. Історія географії України скіфо-сарматського періоду.....	56
6. Географія України від античності до початку IX ст	80
7. Історія географії України княжого періоду (IX–XIV ст ...)	103
8. Козацька доба в історії географії України (XVI–XVIII ст.).....	122
Рекомендована та базова література.....	141
Допоміжна література.....	142
Інформаційний ресурс.....	144

Вступ

Історія географії – це спеціальна історична дисципліна, комплексна історико-географічна галузь знань, що вивчає просторові аспекти історичного процесу, а також історичний розвиток окремих країн, народів, регіонів.

Історія географії – це галузь знань на межі історії та географії; географія якої-небудь території на певному етапі її розвитку. Вона вивчає зміни, що відбувалися в географічній оболонці Землі. Оскільки історична географія – це комплексна наука, то свої визначення її предмету мають географи і етнологи.

Навчальна дисципліна «Історія географії» є складовою професійної підготовки за освітньою програмою «Географія». Викладається на II курсі у I-му семестрі в обсязі 90 годин для студентів спеціальності 106 «Географія». Форма підсумкового контролю – залік. Дисципліна введена для ознайомлення студентів зі спеціальною галуззю географічної науки, що вивчає географічні особливості природи, населення і господарства на різних етапах історичного розвитку. Взаємодію природи та людини, вплив географічного середовища на розвиток людського суспільства, використання людиною природи у своїй діяльності впродовж усієї її історії. **Ключові слова:** антропогенез, етнос, етногенез, цивілізація, людська раса, релігія, мандрівники.

Тема 1. Історична географія: предмет, методи, джерела

1. Історична географія як наукова дисципліна.
2. Становлення предмету історичної географії.
3. Методи історичної географії.
4. Джерела з історичної географії.

1. Історична географія як наукова дисципліна

Історична географія належить до тих наук, основи яких почали формуватися ще в найдавніші часи. Проте становище історичної географії на стику історії та географії ускладнювало процеси окреслення предмета. Тому визначення її місця в системі наук і до сьогодні залишається актуальним. Історична географія – це спеціальна історична дисципліна, комплексна історико-географічна галузь знання, що вивчає просторові аспекти історичного процесу, а також історичний розвиток окремих країн, народів, регіонів. Історична географія – це комплексна наука, тому власні визначення її предмету мають історики, географи і етнологи. З точки зору істориків, історична географія – це спеціальна дисципліна, яка вивчає місцезнаходження поселень, топографію пам'яток різних історичних подій, шляхи та ряд інших питань просторового характеру. В. Татищев давав таке визначення історичної географії: «Географія історична або політична описує положення, ім'я, кордони, народи, переселення, будівлі або селища, правління, силу, довольство та недоліки, і вона поділяється на давню, середню та нову, або сучасну». Загальновизнаним у географів є визначення історичної географії як науки, що вивчає останній (після появи людини) етап у розвитку природи. І. Кречмер визначав історичну географію як своєрідне вивчення протягом історії людства взаємовідносин між землею поверхнею і культурним світом людей, в дослідженнях, з одного боку, залежності культури народів від природи території, яку вони займають, а, з другого боку, політичного та економічного панування цих народів над своєю територією і деякого подолання ними завдяки культурі впливу природи. У етнологів «історична географія – це наука про післяльодовиковий ландшафт у динамічному стані, для якого етнос є індикатором» (Л. Гумільов). Своєрідним є синтетичне визначення історичної географії. Історична географія – це галузь знань, що вивчає в плані

просторовохронологічних змін та взаємозв'язків природні та соціальноекономічні територіальні системи. Історична географія досліджує фізичну, економічну, політичну, етнічну географію минулого від появи людського суспільства до сьогодення, взаємозв'язок природи і суспільства, вплив на різних історичних етапах господарської діяльності на географічне середовище, а географічних факторів на політику, економіку та етногенез. Сучасна історична географія – це наука про людину в її природному оточенні, історія взаємодії ландшафту і людини, в якій головним компонентом виступає ландшафт. Оскільки ареал – один з основних об'єктів дослідження в історичній географії, то її зацікавлення фокусуються на генезисі історико-культурних зон, міграціях, колонізаційних процесах. В історичній географії виділяють ряд головних напрямків: – Історична фізична географія вивчає питання розвитку та змін в географічному середовищі протягом історичного часу. – Історична політична географія вивчає політичну карту, кордони держав, адміністративно-територіальний устрій минулих епох, народні рухи, війни. – Історична етнічна географія досліджує історію народів у зв'язку з особливостями географічного середовища та ландшафту, де вони проживали чи проживають зараз. – Історична соціально-економічна географія вивчає економічну географію минулих епох, включаючи історичну географію населення та історичну демографію. – Історична природнича географія досліджує проблеми історичної геоморфології, гідрології та біогеографії. – Історична інтегральна географія вивчає історичне природокористування, картографію та історичну географію взаємин природи і суспільства.

2. Становлення предмету історичної географії

Накопичення історико-географічних знань розпочинається ще в античну добу. В цей час в працях грецьких і римських авторів спостерігалось поєднання історичних досліджень з географічними та краєзнавчими відомостями. Так, в дев'ятитомній «Історії» Геродот подав детальний опис розселення скіфських племен на території Північного Причорномор'я. Полібій, описуючи Пунічні війни, подав історикогеографічну реконструкцію переходу карфагенського полководця Ганнібала через Альпи. Гіппократ, в

свою чергу, розробив «теорію клімату», яка суттєво вплинула на географію. Дякі вкраплення елементів історичної географії зустрічаються і в роботах Птолемея, Плінія Старшого, Тацита, Тіта Лівія. У часи середньовіччя відбувається суттєве погіршення рівня науки вцілому, так і історико-географічних знань. Основними джерелами тих часів стають хроніки або літописи, які, незважаючи на насиченість географічними фактами, часто містять елементи міфології або й просто вигадки. Досить специфічним джерелом знань про епоху середньовіччя була паломницька література, автори якої змальовували різноманітні географічні об'єкти, що зустрічалися на шляху до святих місць (Палестина, Константинополь, Рим). Історико географічні відомості знаходимо також в «Історії лангобардів Павла Диякона і описах Уельсу та Ірландії де Баррі. Певний розвиток історико-географічної думки спостерігається з XIII ст., що виявилось в появі комерційної географії, а також творів на географічну тематику. Зокрема, в 1333 р. італійський вчений Пеголотті склав «Керівництво по веденню торгівлі», в якому містилась історикокраєзнавча інформація. Поштовхом для розвитку історико-географічних знань можна вважати період Великих географічних відкриттів, коли почали з'являтися нові праці. Серед них слід відзначити дослідження де Анг'єрра, Ов'єдо та Акости про Вест-Індські острови, Барруша про морський шлях до Індії. Всі ці роботи можна систематизувати у три групи: мандри; описи окремих країн і картографічні дослідження. Важливими досягненнями цього періоду слід вважати працю Гвіччардіні «Короткий довідник географічних знань», описи Мармюлем Африки, дослідження де Гозе Іспанії. Прикметно, що в 1507 р. німецьким дослідником Вальдзесмюллером вперше в історико-географічних роботах було вжито термін «Америка». Існує певна розбіжність у тому, кого із вчених вважати засновником історичної географії як науки. Більшість визначають засновником нідерландського професора Лейденського університету Клювера (початок XVII ст.), проте деякі історики віддають першість іспанцю Ортелію (друга половина XVI ст.), якого також вважають автором першого в світі історичного атласу. У періодизації історичної географії сучасні дослідники виділяють три періоди, пов'язані з діяльністю окремих вчених:

1. Від Клювера до Целларіуса.

2. Від Целларіуса до д'Анвіля.
3. Від д'Анвіля до Гатгерера та Маннерта.

У XVII–XVIII ст. історичну географію почали викладати в університетах Франції та Німеччини, проте довгий час чіткого розмежування географічних та історичних знань не існувало. Одним з перших предмет історичної географії концептуально обґрунтував у рамках своєї хронологічної парадигми А. Геттнер. Він розглядав історичну географію як наукову дисципліну про часовогенетичні засади просторових співвідношень у географії. В структурі такої дисципліни А. Геттнер виділяв власне історичну географію, палеогеографію і передісторичну географію. Проте, він вважав, що палеогеографічні питання та проблеми географії передісторичного минулого є предметом вивчення геології та археології. Відомий український географ С. Рудницький проблемі предмета та завдань історичної географії присвятив окрему статтю «Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання». Він критикував погляди А. Гетнера та інших істориків, що відносили історичну географію до історичних дисциплін. С. Рудницький вважав, що історична географія належить до географічних наук як з огляду на значення проблем походження та динаміки географічних феноменів, так і з огляду на роль географічного середовища в історичних процесах. Розвиток уявлень про предмет історичної географії в радянській науці було суперечливим. Розкриттю об'єктивних реалій формування складових географічного простору і виявленню рушійних сил історико-географічних процесів не сприяла ідеологічна обмеженість. Значний внесок у поширення історико-географічних знань зробили В. Яцунський та В. Жекулін. Але через фрагментарний і несистематичний характер самих історико-географічних досліджень у середовищі географів тривалий час історичну географію безпідставно ототожнювали з історією географічних досліджень. Такий підхід був помилковим, адже історична географія досліджує розвиток географічних об'єктів в історичному часі, а історія географії вивчає процес пізнання науковцями географічного середовища, тобто зміни парадигм, підходів, географічних уявлень, роль персоналій у географічних дослідженнях. Формування концептуальних засад історичної географії сповільнювалось тим, що безпосередньо історико-

географічні дослідження проводили більшою мірою історики. Однозначно відмежував історичну географію від історії географії лише В. Жекулін, розставивши водночас й важливі акценти щодо географічної сутності цієї дисципліни та конкретизувавши її методологічні основи. В усьому світі історична географія розвивається в тісному зв'язку з історією. Сьогодні це одна з навчальних дисциплін, що найбільш динамічно розвивається в провідних університетах США, Канади, Європи. На службу історичній географії поставлені новітні технології. Так, у Морській академії в Аннаполісі (Меріленд, США) щороку близько 1000 майбутніх моряків використовує комп'ютеризовану базу даних CENTENNIA, в якій є карти Європи і Близького Сходу починаючи з XI ст. З серпня 2000 р. ця система почала застосовуватися в Національному військовому коледжі Національного університету оборони у Вашингтоні (США). З освітньою метою швейцарською фірмою «EurAtlas» було створено «Періодичний історичний атлас Європи». Чимало фахівців з університетів США і Канади займається фундаментальними дослідженнями з історичної географії. Так, в Університеті Північної Кароліни існує спеціальний «Картографічний центр античного світу» (AWMR), який безпосередньо стосується видрукованого в 2000 р. видавництвом Принстонського університету «Атласу грецького і римського світу Баррінгтона». Це видання містить 99 карт, серед них 43 – в масштабі 1:500000, 47 – в масштабі 1:1000000. У 1999 р. в Оксфордському університетському видавництві (США) випущено «Історичну географію Європи» за редакцією Р. А. Батліна і Р. А. Додгсона. Обсяг видання, яке містить 75 карт, 392 сторінки. Існує спеціалізоване міжнародне наукове періодичне видання – «Журнал з історичної географії». Його співредакторами є Майк Хеффернан (Технологічний університет в Лафборо, Велика Британія) і Девід Дж. Робінсон (США). До редколегії журналу входять вчені з США, Великої Британії, Канади, Японії, Чехії, Південної Африки, Нової Зеландії, Франції та Австралії.

3. Методи історичної географії

Історична географія використовує як історичні та географічні, так і власні методи: Історичний метод базується на відомому

положенні марксистської філософії про безперервний рух і розвиток матерії. Специфіка застосування цього методу в історичній географії полягає в необхідності зв'язного вивчення еволюції природи і розвитку населення землі. Це приводить до розділення способів дослідження на дві основні групи: способи, що досліджують спонтанний розвиток ландшафтів, і способи, що вивчають зміну геокомплексів під впливом господарської діяльності людини. Географічний метод – виявлення об'єктивно існуючих територіальних відмінностей у географічному середовищі або в його окремих елементах. Виділення територіальних відмінностей допомагає встановленню тих чи інших об'єктивно існуючих у певному історичному періоді районів та інших територіальних структур.

Картографічний метод полягає у складанні та прочитанні карт. За його допомогою можна вивчити та зобразити безліч природних і громадських об'єктів і явищ. Їх різноманітність позначають умовними знаками (так звана легенда карти). Здійснивши картографування історичних джерел і нанісши їх на географічну основу, дослідник одержить, по-перше, точне розміщення явищ і подій на території, а по друге, їх співвідношення з природними умовами. Історична картографія дає досліднику важливий засіб вираження результатів дослідження, який доповнює і набагато змінює традиційний рукопис: історичну карту і систему історичних карт, що становлять історичний атлас. Діахронічний метод поєднує в собі історико-географічні зрізи (аналіз об'єкта за певними періодами) і визначення загальних тенденцій розвитку географічного об'єкта за історичний час. Він використовується при вивченні перш за все історичної географії окремої країни. В діахронічному методі дуже важливим є використання терміну «релікт» (залишкові прояви минулого в наш час). При його виконанні теж необхідно дотримуватися певних принципів. Так, по-перше, важливо забезпечити порівнюваність результатів, по-друге, правильно виявляти провідні взаємозв'язки (ландшафт – населення – природокористування); по-третє, необхідно вивчати наступність еволюції, по-четверте, встановлювати основні етапи розвитку об'єктів, а також вивчати географічні цикли освоєння та територіальну цілісність об'єкту. Логічний метод використовується при вивченні і реконструкції ландшафтів історичного минулого.

Наприклад, джерела з аграрної історії дозволяють нам робити певні висновки про зміну і особливості систем землеробства, а висновки про вплив їх на ландшафт – продукт логічних висновків. Порівняльний метод застосовується для зіставлення змінених людиною комплексів з корінними, або природними, ландшафтами. В історичній географії використовуються також оригінальні методи: історико-фізико-географічний, топонімічний і ландшафтнолексикологічний. Зміст першого з них полягає у вивченні найбільш динамічних компонентів ландшафту (ліси, водоймища) з метою виявлення «слідів» (результатів минулих впливів).

4. Джерела з історичної географії:

1. Актові матеріали – історичні документи, які на час їх створення призначалися для встановлення тих чи інших правових, регулюючих суспільні відносини норм.
2. Літописи (хроніки) – категорія наративних (розповідних) джерел, характерною особливістю яких є виклад історичних подій у хронологічній послідовності за роками.
3. Метричні книги – містять відомості про кількість населення в певній місцевості, про співвідношення народжуваності та смертності.
4. Літературно-описові публікації – це подорожні нотатки і наукові описи. Вони вміщують у собі описи різноманітних місцевостей. Серед них слід виділити «паломницьку літературу», де описані шляхи до «святих місць».
5. Військово-топографічні описи – містять ґрунтовні матеріали щодо територій військових дій з детальним описом рельєфу та ландшафту.
6. Речові джерела в усіх їх різновидах – це і пам'ятки архітектури, знаряддя праці різних епох, предмети і речі домашнього вжитку. Спільним для них є те, що вони хоча й віддзеркалюють розмаїття інформації про різні історичні епохи, мають однаковий тип її кодування. Скрізь носієм інформації виступають матеріальні речі та предмети. Вони мають певне значення для вивчення економічної географії, оскільки дають уяву про рівень розвитку економіки,

асортимент товарів, напрямки торгівлі, спеціалізацію окремих регіонів.

7. Статистичні джерела дають можливість провести за допомогою переписів населення історичний економіко-географічний та демогеографічний аналіз.

8. Лінгвістичні джерела за допомогою топонімів дають можливість зрозуміти, які мови і народи були поширені на певній території.

9. Конвенціональні джерела – це джерела умовних позначень. Саме умовні знаки виступають тут символами, що містять у собі відкриту або зашифровану інформацію.

10. Археологічні джерела дають змогу визначити територію поширення різних культур та визначити їх цивілізаційний рівень.

11. Етнографічні джерела включають народні легенди, перекази, міфи і дають можливість дослідити історію народів у зв'язку з географічним середовищем.

12. Антропологічні джерела дають підстави для висновків про приналежність населення, що проживало на певній території до расових чи підрасових типів.

13. Картографічні джерела розкривають на певний історичний момент взаєморозміщення і взаємозв'язки різноманітних географічних об'єктів. Але, використовуючи їх, також слід робити поправки на недостатню точність зображення на картах віддаленого минулого.

Тема 2. Топоніміка і картографія в історії географії

1. Топоніміка.
2. Картографія.
3. Історичні карти.

1. Топоніміка

Топоніміка – наука, що вивчає географічні назви, їх походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан, написання і вимову. Топоніміка є інтегральною науковою дисципліною, яка знаходиться на стику трьох наук і використовує дані з трьох областей знань цих наук: географії, історії та лінгвістики.

Топонімія (інакше топоніміка, топономастика) – галузь ономастики, розділу мовознавства, що вивчає місцеві назви (топоніми).

Топоніміка – це сукупність назв певної території. Топоніми підрозділяються на різні види: Антропоніми – імена та прізвища людей. Гідроніми – назви морів, озер, річок, водосховищ. Дримоніми – назви лісів, гаїв. Етноніми – назви народів, племен, етнічних груп. Ойконіми – назви населених пунктів. Ороніми – назви гір, хребтів, долин, ущелин, балок; Спеліоніми – назви печер, гротів, колодязів. Урбаноніми – назви міських об'єктів. Фоніми – назви курганів. Хороніми – назви країв і країн. Наведена класифікація не є повною. Так серед гідронімів можуть виділятися: лімоніми (назви озер), потамоніми (назви річок), гелоніми (назви боліт), серед ойконімів можна виділити полісоніми (назви міст), а урбаноніми в свою чергу поділяються на агороніми (назви площ), годоніми (назви вулиць), ергоніми (назви підприємств). Топоніми розрізняють і за величиною та важливістю об'єктів: макротопоніми – назви збірних об'єктів, встановлені переважно не населенням, а науковою таксономією в працях географів, на географічних, топографічних та адміністративних картах; мезотопоніми – сукупність гідронімів, оронімів та ойконімів, які зафіксовані на картах, в офіційних реєстрах, адміністративних документах; мікротопоніми – народні назви кутків, вулиць, місцин в околицях сіл і селищ – угідь, урочищ, балок, ярів, лугів, бродів, перевозів, горбів, джерел, струмків, маленьких хуторів, присілків. Мікротопоніми найчастіше не фіксують в офіційних документах, їх

від покоління до покоління передають у пам'яті місцеві жителі, тому цей найбагатший пласт топонімичного ландшафту найменше захищений і зазнав тотального знищення. Тому вивчення цього топонімичного пласту народної культури, особливо на рівні мікротопонімів, є важливим напрямком історичної географії. Для вивчення топонімів існують два підходи:

1. Вивчення топонімії в плані синхронії, коли вивчається топонімія регіону певної історичної епохи, нібито в горизонтальному плані.

2. Дослідження топонімії в плані діахронії, тобто в історичній послідовності її розвитку як окремої одиниці, так і всієї топонімичної системи.

Такий спосіб можна порівняти з вертикальним планом (знизу вверх). Предметом дослідження топоніміки є закономірності виникнення, формування і розвитку як окремих географічних назв, так і топонімичних систем (ландшафтів). Дослідження топонімичного ландшафту не виключає вивчення окремо взятої назви, але вимагає врахування цих зв'язків, у яких перебуває кожна назва як складовий елемент природно-топонімичної системи. Правильно пояснити ту чи іншу назву, розкрити її смислове значення і походження – означає отримати важливу інформацію про минуле свого краю: його природні умови, економіку, етнічний склад населення, історичні події тощо. Ця особливість географічних назв використовується в історичних та географічних дослідженнях для реконструкції ландшафтів минулого, вивчення особливостей освоєння території, виявлення зниклих ареалів рослин чи тварин. Але щоб одержати таку поглиблену інформацію, потрібно досліджувати їх сукупність, сформовану під впливом характерних географічних або історичних умов. На численних прикладах дослідження територій переконаємося, наскільки географічні назви пов'язані з особливостями місцевості, відображають її характер, при тому не лише у фізичному, а й економіко географічному плані. Цю закономірність В. Никонов сформував так: топоніміка відображає не лише географічне середовище, а й ставлення суспільства до нього. Таким чином, топонім – це соціальне явище, яке не просто відображає властивості об'єкта, а подає їх крізь призму людського уявлення про цей об'єкт, розкриваючи реалії колишньої матеріальної і духовної культури населення. Топонімія

являє собою систему понять, які формувалися протягом певного історичного часу. Сучасні топонімічні дослідження обов'язково базуються на даних археології, історії, географії, палеонтології, без яких топоніміка не мала б необхідного наукового підґрунтя. Географічні назви виконують адресну функцію щодо конкретних географічних об'єктів, а закладена в них інформація містить відомості про форму, величину, властивості цих об'єктів та їх значення в житті людини. Цим топоніміка дуже важлива для історичної географії та інших географічних дисциплін, з точки зору яких вона давно вже є джерелом наукової інформації та допоміжною географічною дисципліною.

2. Картографія

Картографія – це наука про географічну карту, про методи і процеси її складання і відтворення. Картографічне моделювання географічної ситуації на історичних зрізах методично відповідає принципам картографування геоситуацій сучасності, є достатньо добре розробленим і найбільше використовуваним в історичних атласах та збірниках. Складніше відтворити ситуацію діахронічно, тобто в історичній динаміці. В цьому контексті, особливої уваги заслуговує спроба картографічно відобразити етапи формування та зміни конфігурації української етнічної території впродовж історичного часу. Карти є давнім засобом фіксації уявлень людей про природне середовище, що їх оточує, та передачі просторової інформації. Відомі наскальні картографічні зображення, що належать до бронзової доби. Із розвитком людського суспільства, знань людей про їх навколишній світ та вміння у ньому орієнтуватися, із формуванням космографічних уявлень розвивалася і картографія. Картографія та карти у різних народів мали свої неповторні риси, які відображували специфіку їх культури на різних етапах історичного розвитку. Це і багатокольорові китайські карти на шовку III–II ст. до н. е., і плани римських землемірів (агримензорів), і середньовічні монастирські схеми світу (мапа Мунді), і навігаційні карти періоду Великих географічних відкриттів (порто лани), і сучасні загально географічні та спеціальні карти і атласи. Карта – це умовний образ поверхні Землі або її частини у певному зменшенні на площині з

використанням умовних графічних знаків. Для виконання зображення застосовують різноманітні картографічні проєкції, які є способом відображення сферичної поверхні землі на площині без викривлення. Характерними рисами карти є: виконання на площині; єдині вимірювання, що отримуються в результаті використання певних масштабів або принципів відображення випуклої земної поверхні на площині; використання умовних знаків; узагальнення образу території. Будь-яка карта – це досить складна графічна система. Вона складається із картографічного зображення, легенди (нерідко досить великої) додаткових зведень, текстів. Усі елементи карти функціонально зв'язані між собою. Вони підпорядковані єдиній меті – дати цілісне наочне і високоінформативне зображення, максимально зручне для користувача. За К. Саліщевим, найважливіша частина тематичної карти – це картографічне зображення, в якому можна розрізнити дві складові: географічну основу і тематичний зміст. Географічна основа – це сукупність географічних елементів. Вона служить для поєднання й узгодження тематичного змісту. Звичайно, як географічну основу, використовують річкову мережу, населені пункти, шляхи сполучення, кордони адміністративно-територіального поділу, іноді рельєф. Але на різних тематичних картах вони даються з різною докладністю. Легенда карти – це система використаних на карті умовних позначок і пояснень до них. Легенда карти містить роз'яснення, тлумачення знаків, їхню розшифровку. Крім того, сама по собі легенда складає логічну схему відображеного на карті явища. Послідовність позначень, їхня внутрішня супідрядність, підбір фарб, відтінків, штрихувань, заголовків і підзаголовків у легенді – усе це підлягає логіці класифікації, прийнятої для картографованого явища. Легенди складних карт часто будуються в табличній формі, де по вертикалі дається одна характеристика, по горизонталі – інша, а в перетинанні рядків і стовпців таблиці представлені умовні знаки, що синтезують обидві характеристики. Від ясності і чіткості організації легенди залежить науковість карти, а якість її оформлення визначає зрозумілість зображення. До елементів карти належать також допоміжне оснащення і додаткові дані. Вони необхідні, насамперед, тому, хто користується картою для одержання інформації. Доцільно, наприклад, поміщати на тематичній карті схему

вивченості території, що містить вказівки на джерела, використані при створенні карти. Карта нерідко супроводжується діаграмами, що несуть додаткові зведення, розкривають якінебудь цікаві аспекти у зв'язку з основною темою. Невеликі за обсягом пояснювальні тексти на полях або на звороті карти характеризують принципи її складання, способи розрахунку картографічних кількісних показників, принципи районування території та інших подібних даних. Знаки на карті – це елементи зображення для зорового сприйняття. Вони умовно представляють предмети, явища і процеси, показують їхнє місце розташування, якісні і кількісні характеристики. Сукупність знаків утворюють картографічний образ, а безліч образів складає цілісне картографічне зображення. Для побудови картографічних умовних знаків використовують цілу систему графічних засобів. Знаки можуть розрізнятися за формою, розміром, орієнтуванням, кольором, насиченістю кольору, внутрішньою структурою. Комбінуючи і сполучаючи різні графічні перемінні, картограф може одержати яку завгодно кількість варіантів умовних знаків. Явища з різною локалізацією і характером просторового поширення відображаються різними видами умовних картографічних знаків. Ті об'єкти, що виражаються в масштабі карти, передають площинними умовними знаками. Звичайно, вони складаються з контуру і його заповнення. Об'єкти великої довжини, але малої ширини (ріки, дороги, кордони) показують лінійними умовними знаками, а об'єкти, що не виражаються в масштабі карти, зображують позамасштабними позначеннями. При цьому знаки будь-якого виду повинні характеризувати не тільки властивості кожного зображуваного об'єкта, але і їхні взаємні відносини: порядок, пропорційність, розходження, подоба тощо. Для показу переміщень явищ у просторі використовують знаки руху: вектори і стрічки. Варіюючи колір, форму векторів, ширину і структуру стрічок, удається передати якісні і кількісні особливості динамічних явищ. Розкриття динаміки подій і процесів – важлива особливість історичних карт. На географічній карті все статично, а на історичній легко побачити виникнення держав і зміну їх територій чи шляхи руху військ, торгових караванів тощо. Пересування людей, військові удари на карті показують стрілками, місця боїв – схрещеними мечами, райони повстань – крапками або вогнищами. Головним завданням історичної картографії є реконструкція

давнього природного та культурного ландшафту. Концепція історичної географії, як науки про зміни природного та культурного ландшафту, є фундаментом історичної картографії. Специфіка історичної географії полягає у формулюванні тверджень, що надають допомогу в дослідженні зв'язків між історичними фактами і просторовою географією. Історична картографія відіграє допоміжну роль щодо історичної географії. Відображення географічно-історичного простору в історичній картографії – ніщо інше, як створення актуальними історичними знаннями картографічного простору природно-суспільної дійсності. Вивчаючи історичні події або явища, ми встановлюємо не тільки, як і коли вони відбулися, але і неодмінно – де відбулися. Не розміщені в часі і просторі історичні події представляються порожньою абстракцією, позбавленою реального змісту, що не відбиває історичної дійсності. Багато історичних подій можуть бути зрозумілі тільки на основі їхніх просторових взаємин, у визначеній локальній обстановці. Вивчаючи будь-яке історичне явище, ми повинні, насамперед, точно і ясно встановити історичну обстановку, в якій воно відбувалося, дати їй характеристику і потім уважно простежити за всіма змінами у цій обстановці. Це можна зробити тільки за допомогою спеціальної історичної карти. У такий спосіб вивчення локальності історичних явищ тісно переплітається з вивченням історичної карти.

3. Історичні карти

Історичні карти – відображають історичні явища і події, взаємозв'язки суспільних явищ минулого з географічними чинниками. Показують розміщення давніх культур, держав, соціальні рухи, торгівельні дороги і тому подібне.

Історичні карти створюються на географічній основі і є математично визначеним, зменшеним, узагальненим образно-знаковим зображенням історичних подій, явищ, процесів чи періодів. Зображення демонструються на площині у певному масштабі з урахуванням просторового розташування об'єктів. Карти в умовній формі показують розміщення, стан, сполучення і зв'язки історичних подій і явищ, що відбираються і характеризуються відповідно до призначення даної карти. Кількість

та різномірність карт зумовлює їх класифікацію, або поділ карт на групи за певними характеристиками.

Необхідно, щоб класифікації картографічних добутоків відповідали рядові умов: вони повинні створюватися за якою-небудь визначеною ознакою (підставі класифікації), бути послідовними, тобто поступово підрозділяти великі групи карт на більш дрібні, бути повними, тобто охоплювати безліч об'єктів, і, нарешті, несуперечливими. Виконання цих умов необхідне для повної інвентаризації картографічних добутоків, їхнього упорядкування, каталогізації і збереження в картографічних фондах.

Основа для оцінювання спільного та відмінного між картами розглядається за:

- 1) масштабом;
- 2) предметом дослідження;
- 3) змістом;
- 4) функцією.

Класифікації за іншими характеристиками є допоміжними і можуть бути потрібними лише в конкретних випадках. Кожна наукова класифікація повинна виконувати велику кількість логічних вимог. По-перше, обов'язковим у ній є перехід від загального (наприклад, класу) до більш дрібного (підкласу, виду). У результаті цього всі карти поділяються на загально-географічні та тематичні. По-друге, кожна ступінь класифікації супроводжується остаточною зміною критеріїв поділу. Таким чином, загальногеографічні карти поділені на оглядові, оглядово-топографічні, топографічні та шкільні. Звичайно, серед шкільних карт є карти різного масштабу, оглядові та топографічні. При поділі карт за територією обов'язковою є послідовність переходу від загальних до детальних понять. У зв'язку з цим, першу групу в класифікації утворюють карти, які охоплюють Землю в цілому. Далі окремо класифікують карти суходолу і світових океанів. У їх межах карти класифікуються двояко: за політичним критерієм або на підставі фізико-географічної регіоналізації. При групуванні за політико-адміністративним критерієм карти класифікуються спочатку за народами, які мають також свій внутрішній поділ. Будь-яка тематична карта створюється на визначеній математичній основі, вибір якої визначається призначенням, тематикою карти,

географічними особливостями території і властивостями самого зображуваного об'єкта. Призначення карти відображене в її масштабі, змісті та формі. Для тематичних карт запропоновано багато різних класифікацій на основі теоретичних і практичних праць, діяльності інформаційнокартографічних служб. Перш за все, виділяються карти природничого характеру і суспільного характеру. Ці групи поділяються на галузі та види. У класифікації природничого характеру карти групуються за фізико-географічним компонентом (атмосфера, біосфера, гідросфера), або за науками, що досліджують ці компоненти. Карти класифікують також залежно від їхніх властивостей та ступеня практичної спеціалізації. Існують карти інвентаризаційні – відображають сучасний стан природних образів, природничих досліджень; оціночні карти, що дають характеристику природним умовам за поглядом придатності для життя людини або за ступенем реалізації конкретних завдань; рекомендаційні карти, які є розширенням оціночних карт і дають просторову локалізацію пропонованих елементів, пов'язаних з раціональним використанням природних засобів. Оцінки та рекомендації завжди допускають передбачення змін у природі та господарстві. Карти суспільного характеру поділяються на карти населення, господарські, послуг та політико-адміністративні. Окремий поділ суспільних карт складають історичні карти, які показують різні історичні події і процеси, а також їх причиннонаслідкові зв'язки. Історичні карти підрозділяються на археологічні, етнографічні, історико-економічні, історико-політичні, військово-історичні та історико-культурні. Вони можуть мати самостійне значення (довідкові і навчальні карти і атласи) або ж ілюстративне (історичні роботи). Також, історичні карти поділяють на види за такими критеріями: за територією (світові, материкові, карти держав); за змістом (оглядові, узагальнюючі і тематичні / проблемні); за масштабом (велико-, середньо- і дрібномасштабні). Історична карта – важливе джерело знань, вона часто містить додаткові до програми матеріали, що повинні задовольняти інтерес учнів і студентів. За змістом, способом зображення об'єктів і явищ минулого, а також їх розвитком, історичні карти умовно поділяють на дві групи. До першої входять карти «предметні», що передають географічне розташування і розвиток таких конкретних соціально-економічних об'єктів, як населені пункти, дороги,

кордони, об'єкти економіки та культури, дислокація та рух військ у ході бойових дій та ін. Для просторового розміщення історичних об'єктів використовуються способи точкових та лінійних знаків, якісного фону, ареалів тощо. Об'єкти тематичного змісту, як правило, локалізуються відповідно до елементів географічної основи. Розвиток об'єктів передається в основному способом кадрів і знаками руху. До другої групи належать карти «понятійні», що відображають не самі історико-географічні об'єкти і явища, а їх окремі сторони, властивості, відносини, що передаються, звичайно «числом і мірою», образи яких не можна уявити повністю за їх картографічним зображенням. До цієї групи входять карти чисельності, густоти і етнічного складу населення. На картах другої групи для передачі кількісних і якісних характеристик соціально-економічних і політичних явищ використовуються в основному картограми, картодіаграми, ізолінії, різноманітний фон і різні підписи. Розвиток явищ, як правило, передається способом часових інтервалів. Межами поширення різних характеристик, об'єктів і явищ при зображенні їх на картах є природні або ж умовні кордони цих об'єктів, наприклад, кордони держав, одиниць політико-адміністративного поділу (губерній, повітів, областей). Точність нанесення об'єктів на історичних картах може бути різною: точною (положення об'єктів не розходиться з дійсним більше ніж на загально-географічних картах), приблизною (визначений тільки факт існування об'єкта в даному районі) і гіпотетичною (вказується можливе місцезнаходження об'єктів, наявність яких у районі піддається сумніву). У процесі складання нових історичних карт потрібно використовувати існуючі карти або окремі елементи їх змісту, проте чимало карт, опублікованих у минулому, вимагають критичного підходу.

«Відкриття» і переклад на латинську мову «Географії» Птолемея на початку XV ст. дали поштовх для розвитку наукових основ картографії. Цей новий етап у розвитку картографії увійшов в її історію під назвою періоду «модерних карт». Першою «модерною картою» Центральної і Східної Європи, на яку нанесено також територію України, була карта німецького вченого кардинала Ніколи з Кузи (1401–1464), на деяких переробках якої відтворювалися землі до Азовського моря і позначалися різні місцевості України. Карту Ніколи з Кузи переробляли й

доповнювали картографи другої половини XV – першої половини XVI ст. На карті італійця Марко Беневентано (XVI ст.), вміщеній уперше в римському виданні «Географії» Птоломея 1507 р., охоплено територію України до Дніпра на сході. Цю ж її частину зафіксовано на карті М. Вальдземюллера, опублікованій вперше в страсбурзькому виданні цієї ж «Географії» 1513 р. Вперше історичні карти були включені в «Атлас географії античного світу» (1579) А. Ортелієм. Потім з'явилися історичні розділи в атласі Дюваля (XVII ст.), а у XVIII ст. були видані карти Ж. Б. Д'Анвіля.

Тема 3. Історія географії стародавнього світу та середньовіччя

1. Географія в стародавньому світі.
2. Країни стародавнього світу.
3. Стан географії в середні віки.
4. Політична карта середньовіччя.

1. Географія в стародавньому світі

Термін «географія» походить від грецьких слів «geo» – земля і «grapho» – писати. Вперше її використав в науковій літературі давньогрецький вчений Ератосфен (III ст. до н. е.). Географічні знання досягли значного розвитку у народів Передньої Азії (Вавилон, Персія), Єгипту, Стародавніх Греції та Риму. Прагеографія розвивалася спочатку як структурна частина філософії. Тому її виділення в самостійну сферу людських знань перебувало в той час в початковій стадії. Розвиток теоретичних уявлень географічного характеру було пов'язане з філософією. Наука того часу майже не була розділена на галузі. Окремі вчені могли володіти якщо не всіма, то майже всіма знаннями, накопиченими людством. Наука, що розвивалася в стародавньому світі, узагальнила перші знання про Землю, її форму, розмір і положення у Всесвіті. В загальному вигляді в той час вже були сформульовані деякі закони розвитку земної поверхні (наприклад, встановлений закон широтної зональності). Крім цього, стародавня географія створила перші наукові описи окремих частин земної поверхні, чим було покладено початок країнознавства. Концепції загальної географії виникали внаслідок спроб створення космогонічних гіпотез. Розвиваючись в значній мірі в відриві від реального вивчення поверхні Землі, концепції загальної географії не були в змозі вирости в науку про закони розвитку земної оболонки. Регіональний напрям в розвитку географії був тісно пов'язаний з історичними описами. Створюючи роботи, що характеризують географічне середовище окремих країн і місцевостей, представники цього напрямку лише в окремих випадках пов'язували ці характеристики вже з попередніми загальними уявленнями про Землю. В результаті давнє країнознавство найчастіше залишалося суто описовим, навіть без будь-яких спроб пояснення описаних явищ і фактів. Різні особливості життя людей античні географи

часто пов'язували з впливом природного середовища, пояснюючи особливості суспільного життя безпосереднім впливом законів природи. Інакше кажучи, в географії стародавнього світу можна бачити виникнення напряму, що отримав пізніше назву географічного детермінізму. При цьому необхідно підкреслити, що детерміністський напрямок виник і розвивався як матеріалістичний. Проте, ідеї географічного детермінізму використовувалися іноді і деякими ідеалістами. Наприклад, Платон говорив про вплив рельєфу і родючості країни на спосіб життя і державний устрій народів. Але в цілому ідеалістична філософія виходила із заперечення матеріальної сутності як природи, так і людського суспільства. В області географії ідеалістичний напрямок проявлявся у формі створення антинаукових уявлень про Землю як про живий, духовний організм і про природу як про незмінне явище, створене богами для людини. Тому, у вказаному контексті, логічним виглядає розгляд історико-географічних описів давнього часу. Давньогрецький поет Гомер написав епічну поему «Одіссея», де було подано географічний опис окремих районів відомого тоді світу. Варто зауважити, що і сьогодні географи-історики ще не в змозі ідентифікувати місцевість, де мандрував Одісей на шляху до свого дому, в Ітаку, після падіння Трої. Анаксимандр познайомив давніх греків з приладом «гномоном», за допомогою якого можна визначити полудень, північ – південь, дні рівнодень і сонцестоянь, а також зміну пір року. Гномон також використовувався як сонячний годинник, а в океанічних подорожах і для визначення приблизної широти місцевості. Анаксимандр намалював першу карту світу з використанням масштабу. На ній посередині була розміщена Греція, яку оточували Європа і Азія, що омивалися водами океану. Основоположником історичної географії називають давньогрецького вченого Геродота, який здійснив спробу простежити географічні зміни за певний історичний час. Геродот здійснив подорожі узбережжям Середземного моря до південної Італії, побував у Вавилоні і Єгипті, плавав по Нілу та по Понту Евксінському (Чорному морю), досягши гирла Істра (Дунаю). В Скіфії Геродота найбільше вразили численні ріки, тому він описав їх особливо детально. Геродот зумів правильно пояснити деякі природні процеси, що відбуваються на Землі. Так, він справедливо вважав, що дельта Нілу утворена відкладеннями цієї ріки в

Середземному морі. Використовуючи розроблені ним методи досліджень історичної географії, він реконструював давню берегову лінію і показав, що багато міст, які були колись портами, знаходяться зараз далеко від узбережжя. Він також констатував, що вітри дмуть із холодних місць у більш теплі.

Таким чином, Геродот встановив зв'язок між температурою повітря і напрямком вітру. Геродот із розмов з єгипетськими жерцями довідався про результати морської подорожі фінікійців, яка була споряджена на початку VI ст. до н. е. за наказом фараона Нехо II. Метою експедиції було здійснення плавання на кораблях вздовж берегів Лівії, тобто Африки. Кораблі фінікійців прослідували через Червоне море і попливли далі на південь вздовж берегів континенту. При наставанні осені моряки виходили на берег, де засівали землю зерном і дочікувалися жнив, після збирання врожаю знову плвли далі. На третій рік вони, обігнувши Африку, пройшли Геркулесові стовпи (Гібралтарську протоку) і у 595 р. до н. е. повернулися через Середземне море до Єгипту. Таким чином, ця експедиція на практиці довела, що Лівія повністю оточена водою. Зображення Землі у вигляді кола довго залишалося найпоширенішим, але серед деяких грецьких філософів і вчених воно було визнано як таке, що не відповідає дійсності. Так, Геродот насміхався над звичайними уявленнями, що Земля схожа на правильний диск. На його думку, кордони землі невідомі, тільки на заході вони обмежені океаном. Аристотель зумів навести важливі докази кулястої форми Землі. Він звернув увагу на те, що під час місячних затемнень Земля відкидає на поверхню Місяця колоподібний край тіні. Крім того, вказував учений, вигляд зоряного неба при русі по меридіану на значну відстань змінюється, що може відбуватися лише в тому випадку, якщо спостерігач переміщується по випуклій сфері. Якщо Земля – куля і Сонце обертається навколо нього, значить в тих місцях, де Сонце опиняється прямо над головою, повинно бути дуже жарко. Так розмірковуючи, Аристотель дійшов помилкового висновку про неможливість життя людей на екваторі, а також біля полюсів, де панує вічний холод. Люди можуть населяти тільки помірну зону, розташовану між тропічною і полярною зонами. Населена частина Землі була названа Ойкуменою. Багато античних учених, які поділяли думку Аристотеля про існування південної помірної зони,

були впевнені в тому, що вона необжита, оскільки тамтешнім людям-антиподам доводилося б ходити вниз головою. Аристотель написав книгу «Метеорологія», в якій викладені фізико-географічні уявлення античних учених про природу землі. Цю книгу можна розглядати як першу наукову працю із загальної географії. В ній описано причини кругообігу води, вулканічні явища, водний режим деяких рік.

Ератосфен («батько географії») вперше з досить високою точністю обчислив розміри Землі, а також написав книгу «Географічні записки», де охарактеризував Європу, Азії, Лівію та п'ять кліматичних зон (жарка, дві помірні, дві холодні). Посідоній, використавши метод Ератосфена, повторно виміряв розміри Землі, проте допустив грубі помилки в плані її зменшення. Саме помилки Посідонія зіграли ключову роль у відкритті Америки. Христофор Колумб, задумуючи добратися морським шляхом до Індії, вважав, що відстань, яку йому доведеться подолати, рухаючись на захід, не така вже велика. Гіппарх вперше розробив теоретичні основи визначення місцеположення будь-якого пункту на земній поверхні. Він розробив широтно-довготну сітку (паралелі, меридіани) для зображення поверхні Землі, розділивши коло на 360° . Гіппарх винайшов більш простий і досконалий прилад для визначення широти – «астролябію» на заміну «гномону». Підвішена на кораблі астролябія дозволяла визначити широту у відкритому морі шляхом вимірювання кута стояння Полярної зірки або Сонця над горизонтом. Страбон написав 17-томну «Географію», в якій узагальнив різні географічні відомості своїх попередників. Зібрані ним дані про природу Європи, Азії, Африки призначалися як довідковий матеріал для державних чиновників Римської імперії та військових діячів вищого рангу. К. Птолемей широко використовував математику в географічних дослідженнях. Він вперше зорінтував карту на північ, ввів поняття широти і довготи. За основний (нульовий) меридіан він взяв лінію, що проходила в напрямку північ – південь через найбільш західні з відомих тоді островів – Канарські, або Мадейра. Складена Птоломеем карта світу базувалася на неточних даних Посідонія про розміри земної кулі, тому в ній викривлено справжні розміри суші та океану. Далекою від реальності була геоцентрична система світу, описана Птоломеем

у праці «Велика побудова». В «Посібнику з географії» вченим було узагальнено географічні уявлення дослідників давнього світу.

2. Країни стародавнього світу

Найдавніші держави утворилися в окремих землеробських осередках біля великих рік (Східне Середземномор'я, Межиріччя, Індія, Китай). Поступово простір державного життя народів розширюється. Внаслідок мирної колонізації вільних земель (Велика грецька колонізація) або внаслідок завойовницьких походів на території інших держав.

Навідомішими державами стародавнього світу були: Єгипет. Виник приблизно в середині IV тис. до н. е. у вигляді двох царств: Нижнього та Верхнього Єгипту. Об'єднані вони були приблизно в 3100 р. до н. е. за легендарного царя Менеса. Територія Єгипту того часу включала дельту та Ніл до його першого порогу. В період Стародавнього царства столицею Єгипту став Мемфіс. У час правління фараона Джосера до складу держави ввійшов Синайський півострів, територія деяких лівійських оаз. У часи Середнього царства, зокрема фараона Аменемхета I територія Єгипту простягається до центру Нубії на півдні, та до центральної Лівії на заході. За часів Аменемхета III Єгипет здійснив чотири військові походи до південної Нубії, а також були збудовані численні фортеці на кордоні з Палестиною та Суданом. У XVIII ст. до н. е. Єгипет на два століття був захоплений Гіксоськими племенами. Після реставрації Єгипетської держави почався період Нового царства (XVI–XI ст.). Найбільша територія Єгипту була під час правління Тутмоса III: на півдні, до четвертого порогу Нілу, на сході, до Євфрату, на півночі, до Малої Азії. В XI ст. до н. е. почався поступовий занепад Єгипетської держави. Влада перейшла до лівійських та ефіопських династій, декілька разів переносилася столиця. У 524 р. до н. е. за часів XXVII династії перси перемогли єгиптян і Єгипет ввійшов до складу Персії. У 332 р. до н. е. Єгипет увійшов до складу держави Олександра Великого, а згодом до держави Птоломєїв. У I ст. до н. е. Єгипет потрапив під вплив Римської імперії. Межиріччя. На території Межиріччя з III тис. до н. е. виник цілий ряд державних утворень, здебільшого це були окремі міста – держави, такі як: Ур, Урук, Ісін, Лагаш, Аккад, Вавилон,

Ніппур, Ашшур, Ніневія, Алеппо. Окремі з них в подальшому, в різні періоди часу, поширювали своє владу на всю територію Межиріччя та інших територій. Зокрема, найбільшою державою була Ассирія. В VI ст. до н. е. вона була знищена Вавилоном. Індія. В середині II тис. до н. е. у Північну Індію з Центральної Азії через басейн Інду прийшли арії, які у VII–VI ст. до н. е. заснували в долині Гангу свої держави. У V ст. до н. е. у долині Гангу існувало декілька дрібних держав, які ворогували між собою. У IV ст. до н. е. на північний захід Індії прийшли війська Олександра Македонського, що успішно подолали опір племен, які жили в долині Інду. Однак в долині Гангу ситуація до того часу змінилася. Царі держави Магадха об'єднали дрібні держави в одну сильну і відбили греко-македонський напад. Незабаром владу у Магадха захопив Чандрагупта з роду Маур'їв, а за його онука Ашока (III ст. до н. е.) царі Магадхи правили вже майже всією Індією (крім півдня Індостану), і їхню державу називають імперією Маур'їв. Могутня держава Маур'їв розпалася на початку II ст. до н. е. і почала зазнавати нападів скіфів, греків. У I ст. н. е. у Північно-Західній Індії виникає величезна імперія Кушан, яка досягла найбільшої могутності у II–III ст. н. е., коли до її складу входили Афганістан, Центральна Азія та індійські території до річки Нарбада. У IV ст. н. е. держава Магадха знову об'єднала Північну Індію, за ім'ям правлячої династії її називають імперією Гуптів. Китай. Найдавніші племена на території Китаю селилися, як і в інших давньосхідних цивілізаціях, в долинах великих рік, головною з яких була Хуанхе. Одне з цих племен, яке називало себе Шан (сусіди дали йому ім'я Ін), змогло ближче до середини II тис. до н. е. створити першу державу. В XI ст. до н. е. держава Шан була захоплена коаліцією народів, що очолював правитель ранньої держави Чжоу – У-Ван. Згодом, внаслідок міжусобних війн держава Чжоу розвалилася на Західну та Східну Чжоу. В III ст. до н. е. внаслідок повстання було утворене царство Цінь. Для обмеження нападів кочових племен у цей період, почалось будівництво знаменитої Великої Китайської стіни. Роботи велися протягом 10 років. Усього на споруді стіни працювало біля 2 млн людей. У 206 р. до н. е. царство Цінь було повалене, його замінило царство Хань (206 до н. е. – 220 р. н. е.). Особливе значення мають Грецькі поліси та Римська республіка / імперія, що з'явилися на початку I тис. до н. е. Грецькі поліси

пережили декілька періодів розвитку: Архаїчний. VIII–VI ст. до н. е. (Велика Грецька колонізація). Класичний. V–IV ст. до н. е. (Греко-перська та Пелопоннеська війни). Елліністичний. IV–I ст. до н. е. (завоювання Олександра Великого та поділ його імперії між діадохами). По закінченні третього періоду Греція потрапляє під владу Риму, що переймає майже всі її культурні здобутки. Римська республіка / імперія. Її територіальну історію можна поділити на чотири періоди: Італійський (до 268 р. до н. е.). Епоха Пунічних та Македонських війн (264–146 рр. до н. е.). Пізня республіка (до 27 р. до н. е.) Рання імперія (принципат) (до 283 р. н. е.). Пізня Римська імперія (домінат) (283–476 рр. н. е.) Італійський період. Зовнішня політика характеризувалася майже безперервними війнами. Перемігши своїх найближчих сусідів, римляни в V ст. до н. е. оволоділи правим берегом р. Тібр, потім вели війни з містами Латинського союзу (340–338 рр. до н. е.) і самнітами (Самнітські війни (343–290 рр. до н. е.), що завершилися підпорядкуванням всієї Середньої Італії. На початку IV ст. до н. е. Рим став дуже могутнім членом латинської федерації. Із-за володіння Неаполем зайнялася друга самнітська війна (326–304 рр. до н. е.). Підкорення грецьких колоній відбулося в III ст. до н. е. У 272 р. до н. е. здався гарнізон Пірра в Таренті, й узяттям наступного року Регіума закінчилося завоювання римлянами Італії. Епоха Пунічних та Македонських війн. Перша Пунічна війна (264–241 рр. до н. е) велась здебільшого на о. Сицилія та територіях Північної Африки. Завершилась поразкою Карфагена. Рим включив до своїх володінь частину о. Сицилія, що належала Карфагену. Друга Пунічна війна (218–201 рр. до н. е.) велась на території Італії, Сицилії, Іспанії та Північної Африки. В ході її майже половина Італії опинилась під владою Карфагену, але згодом римляни змогли переломити хід війни на свою користь. Карфаген втратив володіння в Іспанії, ряд островів у Середземному морі, залишки володінь у Сицилії. Третя Пунічна війна (149–146 рр. до н. е.) велась виключно на території Північної Африки. Завершилась знищенням Карфагену, утворенням римської провінції – Африка. Македонські війни велись в період з 215 до 148 р. до н. е. Всього їх було чотири. Рим підкорив територію Македонії, Греції, частину Малої Азії. Пізня республіка. Період характеризується значною кількістю воєнних конфліктів, громадянськими війнами, значним розширенням території Римської

республіки. До складу Римської республіки були включені: Нумідія (46 р. до н. е.), узбережжя Лівії (провінція Кіренаїка, 75 р. до н. е.), Іудея та Сирія (63 р. до н. е.), Кілікія (92 р. до н. е.), провінція Понт (66 р. до н. е.), Галлія (5 провінцій в 52 р. до н. е.). Рання імперія (принципат) – це період найбільшого поширення території Римської імперії. Зокрема до 14 р. н. е. до імперії було приєднано Єгипет, більшу половину півострова Мала Азія, створено три провінції на території сучасної Швейцарії та південної Німеччини (Реція, Норик, Паннонія), захоплено ряд територій на південь від Дунаю (провінція Мезія). В період 14–180 рр. н. е. було захоплено Дакію, Британію, повністю захоплено Сирію та Малу Азію, тимчасово захоплені території Межиріччя та сучасної Німеччини до р. Альба. Підкорені деякі міста Північного Причорномор'я. Пізня Римська імперія (домінат) характеризується поступовим занепадом Римської імперії, поділом її на дві частини (Західну та Східну) утворенням на її території варварських королівств, остаточне знищення Західної Римської імперії. З 476 р. н. е. (остаточна загибель Західної Римської імперії) починається середньовічний етап історії.

3. Стан географії в середні віки

Розвиток географічного знання в епоху Середньовіччя характеризується головним чином країнознавчим спрямуванням. Інші ж напрямки, пов'язані з математикою і фундаментальними природничими науками, не отримали будь-якого розвитку і навіть значною мірою були забуті. Спадкоємцем античної освіченості став арабський світ. Це було пов'язано з достатньо великою територією Арабського халіфату, який, починаючи з VIII ст., поступово розширився від Центральної Азії до Піренейського півострова. Одним із важливих факторів розвитку країнознавства був посередницький характер арабської торгівлі між Сходом і Заходом в їх традиційному розумінні. Основними носіями географічного знання були купці, чиновники, військові і місіонери, для яких країнознавчі знання становили основу їх практичної діяльності або державної служби. Арабські географічні праці носили довідковий характер, вони давали інформацію про народи, переправи, населені пункти і предмети торгівлі. Прикладом може служити саме раннє зведення такого роду, що належить до середини IX ст. – «Книга

шляхів і держав» Ібн Хардадбека, чиновника при багдадському халіфі. Аналогічний багатотомний «Географічний словник» у першій чверті XIII ст. був написаний мусульманином візантійських греків Якутом. Деякі великі арабські вчені піднімалися до значного рівня узагальнення географічних знань. Так, багдадський араб Масуді, в X ст. побував на Мозамбікській протоці, зробив перший опис мусонів, а також написав про випаровування вологи з поверхні води і подальшої її конденсації у вигляді хмар. Великий хорезмський вчений енциклопедист Біруні був і найбільшим географом XI ст. Під час своїх тривалих подорожей він вивчив Іранське нагір'я і більшу частину Центральної Азії. Супроводжуючи завойовника Хорезму афганського султана Махмуда Газневі в його поході на Пенджаб, Біруні зібрав там значні матеріали про індійську культуру, які стали основою великої праці про Індію. У ній Біруні, зокрема, пише про ерозійні процеси, про сортування алювію, про знахідки морських черепашок високо в горах. Він наводить відомості про уявлення індусів про зв'язок припливів з Місяцем. Біруні належить ідея про геліоцентричну будову світу. Видатний вчений, філософ, лікар і музикант Ібн Сіна (Авіценна) сприяв поглибленню знань про розвиток форм земної поверхні. Вчений аргументовано довів, що гори Середньої Азії безперервно руйнуються водними потоками і ріками, а найбільш високі вершини складені особливо стійкими до розмиву гірськими породами.

Важливі відомості про природу і населення різних регіонів Землі зібрав у першій половині XIV ст. арабський вчений Ібн Баттута – один з найвідоміших мандрівників усіх часів і народів. Свої враження про численні подорожі він виклав у книзі, але оскільки книга була написана арабською мовою, то залишилася невідомою для європейських учених. Але, незважаючи на ці (та інші) окремі досягнення, арабська географія в плані теоретичних уявлень не просунулася далі античних географів. Її заслуга полягає в основному в розширенні просторового світогляду і збереження для нащадків ідей античності. Про низькі теоретичні уявлення свідчать карти арабів, які до XV ст. будувалися без градусної сітки. На цих картах для зображення географічних об'єктів використовували правильні геометричні фігури – кола, прями лінії, прямокутники, овали, що змінювало території. Виняток складають

лише карти аль-Ідрісі. У 1154 р. з'явилися його «Географічні розваги». Ця книга, на відміну від описових країнознавчих довідників інших арабських авторів, містила перевірку ідей Птолемея і виправлення його помилок на основі новітніх відомостей. Крім того, в книзі були складені дві карти світу, кругова і прямокутна, на 70-ти аркушах. Саме ці карти і відійшли від арабських канонів тим, що географічні об'єкти були зображені на них у натуральних контурах. Правда, ці карти були побудовані також без градусної сітки, тобто у змісті математичного обґрунтування вони поступалися Птолемеєвим, але в номенклатурній частині істотно перевершували їх. Швидке поширення християнства в Європі привело до справжнього колапсу в науці. Зникло з лексики навіть саме слово «географія». Поняття про кулястість Землі було відкинуто як таке, що не відповідає християнському світогляду. Панівними стали погляди середньовічного космографа Козьми Індікоплова, який вважав, що Земля має прямокутну форму і вдвічі більша в напрямі зі сходу на захід, ніж з півночі на південь. На цьому прямокутнику, в північній стороні знаходиться висока гора, навколо якої ходить Сонце. Коли Сонце перед горою – тоді день, а коли заходить за гору – настає ніч. На сході від чотирикутної Землі лежить рай, з якого течуть чотири річки. Над Землею знаходиться небо: там живе Бог і звідти йде дощ. Зі всіх сторін світу дмуть на Землю вітри, які приводяться в рух духами – ангелами. Панування натурального господарства в середньовічній Європі різко звузило значення географічних знань. Тільки завдяки хрестовим походам 1096 р., 1147–1149 і 1180–1192 рр. європейці стали потребувати географічних відомостей, а також познайомилися з арабською культурою.

У подальшому значні географічні відомості були отримані в результаті посольських місій католицької церкви в монгольські ханства. Серед цих посольств виділяють першого з таких послів – італійця, францисканського монаха П'єтро Карпіні (1245–1247 рр.) та фламандця Гільом Рубрука (1252–1256), які різними шляхами досягли столиці великого хана Каракорума, зібрали значний етнографічний, історичний, політичний та країнознавчий матеріал. Особливий інтерес представляє звіт Рубрука. Він вперше правильно окреслив контури Каспійського моря, а також встановив основні риси рельєфу Центральної Азії, і те, що Китай зі сходу омивається

океаном. Видатним географічним явищем XIII ст. слід назвати книгу венеціанського купця Марко Поло (1254–1344) «Про різноманітність світу» або, як її зазвичай тепер називають, «Книга Марко Поло». Цей купець здійснив тривалу подорож в Східну Азію (1271–1295), довго служив у хана Хубілая в Пекіні, що дало йому можливість широкого знайомства з життям народів Східної Азії. У своїй книзі, крім досить правдивого опису багатьох відвіданих місць, Марко Поло згадує про Японію і острів Мадагаскар. Таким чином, він істотно розширив просторовий світогляд європейців, вперше познайомивши їх з багатствами Сходу. Характерно, що в 1477 р. в німецькому перекладі вийшло перше друковане видання цієї книги і це була одна з перших в Європі друкованих книг. До літератури подібного роду належить і «Ходіння за три моря» тверського купця Афанасія Нікітіна, який подорожував в 1466–1475 рр. по південній і південно-західній Азії, довго прожив в Індії. Правда, його книга була відкрита і опублікована лише в XIX ст., але як показник рівня розвитку та інтересів до географічної інформації твір А. Нікітіна заслужено згадується в історії географічної науки. Він був першим європейцем, який дав цілком правдивий опис середньовічної Індії, яку він змалював просто, реалістично, діловито, без прикрас. Наприкінці розглянутого періоду географічні подорожі стали регулярними. У цьому контексті слід виділити діяльність португальського принца Енріке (Генріха), прозваного Мореплавцем (1394–1460), який у 1415 р. заснував на півдні Португалії морехідну школу і обсерваторію. Капітани Енріке Мореплавця крок за кроком досліджували західне узбережжя Африки, а їх географічні відкриття продовжувалися до тих пір, доки, напередодні епохи Великих географічних відкриттів, в 1487 р. Бартоломеу Діаш не досяг мису Доброї Надії. Характерним родом географічної літератури цього періоду є і так звана комерційна географія. У 1333 р. з'явилася «Практика торгівлі» італійця Пеголетти, яка містила відомості про якість і технології виготовлення найважливіших товарів, про одиниці ваги і міри, грошові одиниці різних країн, опис мит та транспортних витрат, а також караванної дороги від Азовського моря до Китаю. У сфері картографії важливим моментом слід вважати появу компаса, що викликало створення так званих портоланів – компасних карт, де градусну сітку замінили компасні румби, за якими визначалися

курси кораблів. Після активного використання гравірування на міді ці портолани стали доступними для широкого кола зацікавлених осіб. Хоча математична основа у них практично відсутня, зображення прибрежних об'єктів було досить повним і задовольняло невибагливі потреби сучасників. Зрозуміло, що в середньовіччі відбувалися й інші видатні подорожі та географічні відкриття, але багато з них за рядом причин не мали впливу на розвиток людської цивілізації, та на розвиток наук і, зокрема, географії. Серед них найбільш значними були плавання норманів у VII–XI ст., під час яких ними було відвідано береги Білого моря, відкриті Ісландія, Гренландія, значна частина східного узбережжя Північної Америки. До подібних подорожей, очевидно, слід віднести і подорожі китайських чиновників у Центральну і Південно-Східну Азію, плавання полінезійців в Тихому океані. Загальною причиною малої популярності цих досягнень у світі є їх економічна передчасність та мовні бар'єри. Розвиток географії в середні віки не припинявся. В різних частинах Землі накопичувалися нові важливі відомості, але через відсутність тісних контактів між різними народами та войовничість християнства, географічні знання дуже повільно ставали загальним надбанням.

4. Політична карта середньовіччя

Характерною рисою політичної карти світу середніх віків була роз'єднаність світового простору, яка проявлялась на різних рівнях – між Старим Світом і невідомими для його мешканців Америкою, Австралією та Центральною і Південною Африкою; між окремими регіонами Старого Світу; між окремими культурами в межах одного регіону; між окремими осередками в межах однієї культури. Однак, в кінці цього періоду почали формуватися централізовані держави: в Європі – Франція, Англія, Іспанія, в Азії – Індія, Китай, Персія, Османська імперія. Європа. Після падіння Західної Римської імперії на карті Європи з'явилися ряд нових держав, що утворились з варварських королівств, які до цього існували на території колишньої Римської імперії, зокрема це Королівство Франків, Королівство Вестготів, Королівство Вандалів, також залишилась спадкоємниця Римської імперії – Візантія. Внаслідок розпаду Франкської імперії у 843 р. було утворено дві держави та ряд

невеликих князівств/графств/незалежних областей, зокрема була утворене Західнофранкське королівство – Франція, Східнофранкське королівство – Німеччина, графство – Бургундія, Лотарингія та міста північної Італії. У Східній Європі в X–XI ст. існували державні об'єднання, як Аварський каганат, Хозарський каганат, ряд слов'янський племенних об'єднань. В подальшому ці об'єднання в подальшому утворюють основні держави Східної Європи того часу: Польщу, Київську Русь, Угорщину, Хорватію, Чехію. У XI–XII ст. відбуваються значні зміни територій європейських держав, насамперед це пов'язано з такими подіями, як: Хрестові походи та Монгольська навала на Європу. Внаслідок хрестових походів європейських держав, було створено смугу князівств у прибережних районах Сирії та Палестини, так звані держави хрестоносців. Внаслідок Монгольської навали, занепало таке державне об'єднання, як Київська Русь, уся Східна Європа опинилась у васальній залежності від Золотої Орди. XIII–XV ст. для Європи визначні такими геополітичними змінами: завершення реконквісти та утворення Королівств Кастилії та Португалії, утворення Великого Князівства Литовського, утворення та значне посилення Великого Князівства Московського. У XV ст. були знищена Візантія, на її місці утворилась Османська імперія, що до кінця XV ст. зайняла територію Малої Азії, Балканського півострова, її васалами були Молдавське князівство, Кримське ханство. Близький та Середній Схід. Північна Африка. В цьому регіоні, в ранньому середньовіччі було утворено Арабський Халіфат, який через невеликий проміжок часу, розпався на велику кількість ісламських держав. У 20-х рр. XIII ст. територія Середнього Сходу потрапила під владу монгольських завойовників, та була включена у їхню імперію. В кінці XIV – на початку XV ст. залишки держав монголів були знищені Тамерланом. Ще однією арабською державою цього та наступних періодів була утворена в кінці XIII ст. Османська держава, в подальшому імперія. До кінця XV ст. в її азійські володіння входила вся територія Малої Азії. Індія та Далекий схід. Період індійського середньовіччя тривав понад тисячу років (з VII по XVIII ст.) і поділявся на два етапи: утворення та розпад невеликих відособлених феодалних князівств; а потім – виникнення централізованої держави – Делійського султанату (XIII–XIV ст.). Другий етап завершує імперія Великих

Моголів XVI– XVIII ст. З початку XI ст. Індія зазнає вторгнення мусульман. Роздроблені князівства не могли чинити серйозного опору, і до початку XIII ст. у Північній Індії сформувався Делійський султанат з верховною владою мусульманських феодалів, що розширився за рахунок територій Східної і Південної Індії. В кінці XIV ст. від султанату відокремилися Бенгалія і князівства Декану. Після нашестя Тамерлану султанат розпався. У часи середньовіччя в Китаї було змінено чотири династії: Тан, Сун, Юань, Мін. У період династії Тан, Китай досяг найбільшої могутності. До його складу увійшли, крім китайських земель, велика кількість земель в Середній Азії. Внаслідок завоювання Китаю монголами, в середині XIII ст. була утворена династія Юань (монгольська династія), тобто Китайські землі увійшли до складу Монгольської держави, Чингізхана. Монгольська імперія постала в результаті об'єднання монгольських племен під проводом Чингісхана у 1206 р. Збільшилася за рахунок приєднання держав Східної і Середньої Азії, Близького Сходу і Східної Європи. На 1405 р. її площа становила 33 млн км². На початку XIV ст. інтернаціональна Монгольська імперія розпалася на ханства, які в XV ст. стали самостійними.

Тема 4. Історія географії нового часу

1. Епоха Великих географічних відкриттів.
2. Наслідки Великих географічних відкриттів.
3. Розвиток історичної географії у XVIII – на початку XX ст.

1. Епоха Великих географічних відкриттів

Причини і передумови морських подорожей і відкриттів. Епохою Великих географічних відкриттів прийнято називати строго визначений історичний період. Його хронологічні рамки історики і географи визначають як середина XV – середина XVII ст. Жодна інша епоха не була настільки насичена географічними відкриттями, ніколи вони не мали такого виняткового значення для долі Європи й усього світу. Серед головних причин і передумов слід виділити наступні: 1. Економічними були причини, що пов'язані зі змінами в розвитку продуктивних сил у Західній Європі, початком розкладу феодальної та зародженням нової, капіталістичної системи. 2. Причиною є криза левантійської торгівлі. В середині XV ст. торгівля зі Сходу переживає значну кризу, були втрачені торгівельні шляхи, оскільки раніше сухопутний шлях ішов через Золоту Орду, яка на той час розпадається на окремі частини. Розпад Візантії у 1453 р. також був причиною зміщення основних торгівельних шляхів, на її місці утворилася Османська імперія, яка була закритою для міжнародних відносин. Значна кількість посередників – арабів, візантійців, італійців – дуже сильно підвищувала вартість східних товарів. Завоювання турками Близького Сходу остаточно погіршило стан середземноморської торгівлі. Єдиний шлях в Індію, що залишався ще не завойованим турками, лежав через Єгипет та Червоне море, але він був повністю монополізований арабами. 3. Передумовою Великих географічних відкриттів можна назвати формування та розвиток абсолютизму в Західній Європі, який створив передумови для організації великих морських експедицій, для захоплення колоній. 4. Причиною Великих географічних відкриттів є те, що в Західній Європі зросли потреби у грошах як загальному засобі обміну. Європейські джерела срібла та золота були значною мірою виснажені, а посилення ролі торговельних бірж вимагали більшої кількості дорогоцінних металів. Це спричинило пошук європейцями нових

джерел дорогоцінних металів, для поповнення їх у обігу. 5. Передумовою слід вважати важливі вдосконалення, зроблені в ті часи у мореплаванні та військовій справі, що позитивно вплинули на Великі географічні відкриття. Протягом XV ст. було створено новий тип швидкохідних та легких парусників – каравел, місткий трюм яких давав змогу здійснювати великі морські переходи. Завдяки удосконаленню компаса, який з початку XVI ст. входить у загальне користування, морських карт, приладів (барометрів, гідрометрів) та обладнання, значно зросла безпека мореплавання. Відродилась антична ідея про кулеподібність Землі. Період Великих географічних відкриттів поділяють умовно на два періоди: 1. Іспано-португальський період (кінець XV – перша половина XVI ст.). 2. Період російських, голландських та англійських відкриттів (друга половина XVI – перша половина XVII ст.). Бартоломеу Діаш. Пошуками південних морських маршрутів в Індію займалася Португалія. Ідея про зв'язки Атлантичного і Індійського океанів вперше прийшла в голову Дієго Кана, який відкрив гирло Заїру. І за його порадою король Жуан Другий організував експедицію, якій належало обігнути південь Африки. Командувачем експедиції був призначений Бартоломеу Діаш – лицар, який управляє королівськими коморами, штурман корабля «Сан Криштовао». На початку серпня 1487 р. з двома каравелами і одним транспортом Діаш покинув Лісабон. Кораблі плвли вздовж західного узбережжя Африки вже знайомого португальцям. На 29 градусі південної широти вони потрапили в шторм, який тривав 2 тижні. Після закінчення шторму Діаш, не зумівши визначити місце свого знаходження, повів кораблі на схід, але екіпаж зажадав повернути назад. На зворотному шляху кораблі обігнули мис, за яким берег круто повертав на північ. Діаш зрозумів, що він вже побував в Індійському океані, а тепер, обігнувши Африку, знову знаходиться в Атлантичному. В пам'ять про перенесені випробування Діаш назвав південний край Африки мисом Бур, але король Жуан перейменував його в мис Доброї Надії – надії, що збудеться його мрія і португальські моряки відкриють шлях в Індію. У Португалію експедиція повернулась в грудні 1488 р. Діаш був першим європейцем, який побував в Індійському океані, обігнувши Африку з півдня. Згодом Діаш був призначений керівником будівництва кораблів для експедиції Васко да Гама. У 1500 р. корабель, яким

командував Діаш, зазнав аварії недалеко від мису Доброї Надії, відкритого ним за 13 років до цього. У 1571 р. губернатором Анголи став його онук Паоло Діаш Наваис, який заснував перший європейський місто в «чорній» Африці – СанПаулоде Луанда. Христофор Колумб. Вважається, що Христофор Колумб (Христобаль Коломбо) народився 25 жовтня 1451 р. в Генуї. У 1470-ті рр. він брав участь у морських торговельних експедиціях. За легендою, в 1474 р. астроном Паоло Тосканеллі повідомив йому, що, дістатися до Індії можна набагато коротшим морським шляхом, якщо плисти на Захід. У 1476 р. Колумб перебирається в Португалію, де прожив 9 років. Відомо, що в 1477 р. він відвідав Ісландію, де міг познайомитися з відомостями про землі на заході. Перше звернення Колумба з пропозицією плисти в Індію на захід було в 1475–1480 рр. до уряду Генуї, але воно залишилося без відповіді. У 1483 р. він пропонує свій проект португальському королю Жуану Другому, але і ця пропозиція відхиляється. У 1485 р. Колумб з сином перебирається в Іспанію, де після довгих поневірянь 30 квітня 1492 р. його проект отримує підтримку королівської пари. Король і королева підтвердили надання Колумбу і його спадкоємцям, у разі успіху, титулів адмірала, віце-короля, десятої частини чистого доходу і право розгляду кримінальних і цивільних справ. Перша експедиція. Колумбу надали два кораблі. Третій «Пінта» (60 т, капітан – Мартін Алонсо Пінсон) спорядив він сам з допомогою братів Пінсон. Команда флотилії складалася з 90 чоловік. Колумб підняв адміральський прапор на найбільшому кораблі – «Санта-Марія» (100–120 т). Найменший корабель «Нінья» (50 т) – очолив Вісенте Яньес Пінсон. 3 серпня 1492 р. флотилія вийшла з гавані Палоса. 33 дні тривав перехід через Атлантичний океан від о. Гомера до одного з Багамських островів, який Колумб назвав Сан-Сальвадор (нині о. Уолинг або о. Саману). Також, під час цієї експедиції було відкрито о. Гаїті (Еспаньола), о. Куба (Хуана) і група Багамських островів. Крім того була здійснена перша спроба європейців влаштуватися в Центральній Америці (форт Навидад). 9 березня 1493 р. «Нінья» через шторм кидає якір у Лісабоні, а 15 березня – повертається в Іспанію. Склад екіпажу першої експедиції був підібраний, з метою зав'язати торгові відносини, а не для завоювання відкритих земель. Для великих операцій флотилія не призначалася – слабе озброєння,

нечисленний екіпаж, відсутність професійних військових. Експедиція також не ставила за мету пропаганду «святої віри» – на борту не було жодного священика чи ченця. Коли Колумб повідомив, що відкрив на заході «Індію» і привіз звідти індіанців, він вірив, що побував саме там, куди хотів потрапити. Друга експедиція. Флотилія складалася з 17 суден, до екіпажу входило до 2500 осіб. Тут вже були не тільки моряки, але й ченці, дворяни, військові. Однією з цілей експедиції була організація постійної колонії. На найбільшому кораблі флотилії «Марія-Галанте» (200 т) Колумб підняв адміральський прапор. 25 вересня 1493 р. експедиція вийшла з Кадіса, а 11 червня 1496 р. Христофор Колумб повернувся в Іспанію відстоювати свої права. Справа в тому, що королева, виявивши, що доходи від Еспаньйола незначні, дозволила всім кастильським підданам споряджати кораблі для нових відкриттів на заході. На цей раз Колумб відстояв своє право на монополію відкриттів на заході. За час Другої експедиції були відкриті Малі Антильські острови, Віргінські острови, о. Пуерто-Ріко, Ямайка, закладено місто Санто-Домінго. Третя експедиція – всього 6 невеликих кораблів і 300 чоловік екіпажу. 30 травня 1498 р. флотилія відпливла з Іспанії. В ході Третьої експедиції було відкрито о. Тринідад. З 1499 р. монопольне право Колумба на відкриття нових земель було скасовано, а в 1500 р. представник короля заарештував Колумба і відправив його в Іспанію. Після зняття звинувачень, король дозволив Колумбу організувати ще одну експедицію. Четверта експедиція (3 квітня 1502 р. – 12 вересня 1504 р.) проводилася всього на чотирьох кораблях. Під час експедиції було відкрито узбережжя Гондурасу, Нікарагуа, Мексики і Коста-Ріки. 1503 р. Колумб зустрів у бухті, яка через 400 років стане північним входом у Панамський канал. Всього 65 км відділяло Колумба від Тихого океану, але він їх так і не подолав. Колумб був першим європейцем, який перетнув Атлантичний океан в тропічній зоні, він поклав початок відкриттів у Південній Америці, відкрив острови у Карибському морі. Фактично Колумб встановив контакти між Старим і Новим Світом. Джон Кабот – італійський мореплавець і купець на англійській службі, вперше дослідив узбережжя Канади. Отримавши відомості про відкриття Колумба, англійський король Генріх VII дозволив Каботу і його синам «плавати по всіх місцях, областях і берегах Східного, Західного і

Північного морів...». У рішенні спеціально не вказувався південний напрямок, щоб уникнути зіткнення з іспанцями і португальцями. Брістольські купці спорядили корабель «Метью» (50 т) з екіпажем 18 чоловік, і 20 травня 1497 р. Кабот відплив з Брістоля на захід. 24 червня Кабот досяг о. Ньюфаундленд і оголосив її володінням англійського короля. Він виявив там залишки норманського поселення. 6 серпня Джон Кабот повернувся з Брістоль. Про другу експедицію Джона Кабота відомо небагато. У травні 1498 р. з Брістоля вийшла флотилія з 5-ти кораблів, яка досліджувала частину узбережжя Північної Америки і повернулася до Англії в тому ж 1498 р. Очолював її вже син Джона – Себастьян Кабот (як припускають, Джон Кабот помер під час подорожі). Однак плавання виявилось збитковим. Тому англійці надовго зупинили дослідження у знову відкритих землях, хоча Себастьян Кабот згодом ще двічі плавав до берегів Північної Америки. Васко да Гама народився в 1469 р. в містечку Синиш в родині знатного придворного. В 1497 р. король Мануел спорядив ескадру для розвідки морського шляху з Португалії – навколо Африки – в Індію. Начальником експедиції був призначений Васко да Гама. 8 липня 1497 р. ескадра з 4 кораблів і 168 членів екіпажу відправилася в морську подорож з Лісабона. Флагманським судном був «Сан-Габрієл» (100–120 т). Моряки провели 92 дні в океані і тільки 4 листопада досягли землі, а 22 листопада ескадра обігнула мис Доброї Надії і продовжила шлях уздовж берега. 20 травня 1498 р. Васко да Гама досяг Індії (Калькутта), а 30 серпня – вирушив у зворотний шлях. 18 вересня 1499 р. Васко да Гама повернувся до Лісабону, відвідавши під час подорожі Мозамбик, Момбосу, Малінду, Могодішо. Повернулося тільки 2 кораблі і 55 членів екіпажу. З 1500 р. португальці почали торгівлю з Індією і, за допомогою військової сили, заснували опорні пункти на її території. А в 1511 р. оволоділи Малаккою – справжньою країною прянощів. Васко да Гама – перший європеєць, який здійснив морську подорож в Індію. У 1601–1602 рр. португальський мореплавець Америго Веспуччі здійснив подорож уздовж східного узбережжя Південної Америки до гирла річки Ла-Плата і назвав відкриті землі Новим світом. Картограф Мартін Вальдземюллер у 1507 р. назвав материк Америкою і наніс цю назву на карту і глобус. У 1538 р. французький картограф Г. Меркатор вперше поширив цю назву на весь Новий світ. Після

відкриття берегів Нового світу почався процес завоювання внутрішніх районів Центральної та Південної Америки: в 1519 р. Е. Кортес захоплює Мексику, в 1524–1531 рр. Ф. Піссаро проникає в країну інків. Обманом і насиллям конкістадори захоплювали землі, що належали місцевому населенню, і оголошували їх володіннями іспанської корони. Аборигенів вони знищували або перетворювали у рабів. Коли з'ясувалося, що відкриті землі не мають нічого спільного ні з Індією, ні з Китаєм, Іспанія спорядила чергову експедицію з п'яти кораблів на чолі з Фернаном Магелланом. Під час її плавання (1519–1522 рр.) була відкрита протока з Атлантичного океану до Тихого, названа пізніше на ім'я Магеллана. Мореплавці вперше перепливли Тихий океан і досягли Філіппінських островів. Раніше, плаваючи на португальських кораблях, Магеллан вже відвідував Молуккські острови, розташовані східніше Філіппін. Таким чином, Магеллан став першою людиною на Землі, яка здійснила кругосвітнє плавання. На превеликий жаль, тут же на Філіппінах, у сутичці з аборигенами Магеллан був убитий. Після того один з його кораблів із символічною назвою «Вікторія» («Перемога») під командою Хуана Себастьяна Елькано продовжив плавання через Індійський океан, обійшов з півдня Африку і 30 квітня 1522 р. повернувся до Іспанії. Всю трирічну подорож пройшли лише 18 моряків із 265. Так завершилася перша навколосвітня подорож. У 1534–1536 рр. француз Жак Барт'є досліджував затоку Святого Лаврентія і пройшов по відкритій ним ріці Святого Лаврентія до впадання в неї ріки Оттави. Плисти далі не дозволяли пороги, але від індіанців Барт'є довідався, що далі до південного-заходу знаходяться великі водянні простори. Так європейці вперше почули про Великі американські озера, відкриті французами вже в XVII ст. Місцеві жителі – індіанці – часто називали свої селища «канада», і це слово, що спочатку позначало просто населений пункт, стало пізніше назвою всієї північної частини Нового Світу – Канади. В останній чверті XVI ст. ініціативу в пошуках ПівнічноЗахідного проходу впевнено захоплює Англія. У 1576–1578 рр. три плавання в північних водах Америки зробив Мартін Фробишер, який поклав початок відкриттю Баффінової землі. Кілька плавань у північних водах зробив і Генрі Гудзон, що у 1607 р. досяг заходу Шпіцбергену, а в 1610–1611 рр. обійшов півострів Лабрадор з

півночі і заходу. Гудзон вирішив, що відкрив жаданий прохід у Тихий океан; насправді він увійшов у величезну затоку, пізніше названу Гудзоною. У пізніших експедиціях початку XVII ст. (Байлота й Баффіна, Фокса, Джемса) були досліджені і нанесені на карту берега моря Баффіна, західної частини Гудзоної затоки і південної частини басейну Фокс. Із середини XVI ст. англійці, а слідом за ними голландці, почали шукати Північно-Східний прохід. У ході цих пошуків англієць Річард Ченслор встановив торгові стосунки з Росією (1553–1554 рр.), а Стівен Барроу, користуючись вказівками російських поморів, досяг острова Вайгач. У 1594–1597 рр. три плавання в пошуках ПівнічноСхідного проходу провів голландський полярний мореплавець Вільям Баренц, але і йому не вдалося просунутися далі Нової Землі. У XVII ст. пошуки Північно-Східного проходу, як і пошуки ПівнічноЗахідного, були визнані безперспективними. Кінець епохи Великих географічних відкриттів ознаменувався видатними плаваннями як на півночі, так і на півдні нашої планети. Ряд географічних відкриттів здійснили російські землепрохідці, які пройшли величезні простори від Уральського хребта (1584) до Тихого океану (1639). Першим на береги Охотського моря прийшов Іван Москвітін зі своїм загоном. У 1644–1645 рр. Василь Поярков вийшов у долину ріки Амур і проплив по ній до її гирла. Згодом декілька походів до Амурського краю здійснив Єрофей Хабаров (1650–1653). А в 1648 р. Федот Попов і Семен Дежнев уперше пройшли морським шляхом з Північного Льодовитого океану в Тихий, обігнувши східний край Азії. Тим самим існування Північно-Східного проходу, що так довго шукали мореплавці різних країн Європи в XVI – на початку XVII ст. було доведено. Однак, відкриття Попова і Дежньова не отримало значної популярності у світі. Трохи пізніше землепроходець Володимир Атласов (1659–1697) вперше ступив на землю Камчатки. Морські подорожі, які були організовані голландцями в пошуках Terra australis incognita («Невідомої південної землі»), завершилися відкриттям нового материка, названого пізніше Австралією. Експедиція Абея Тасмана (1641–1643), під час якої він обплив цей материк і відкрив острови Нової Зеландії та ряд дрібних, остаточно довела, що Австралія не є частиною «Невідомої південної землі». У результаті морських подорожей відбувся переворот у географічних уявленнях людей про Землю. Величезним науковим досягненням

цього періоду є відкриття польським вченим М. Коперником геліоцентричної системи, описаної в його безсмертному творінні «Про обертання небесних сфер» (1543). Європейці розширили свій географічний кругозір майже на всю земну кулю, відкривши нові величезні, раніше невідомі частини світу та найбільший (Тихий) океан, внаслідок чого цей час отримав назву епохи Великих географічних відкриттів. Площа відомої європейцям поверхні Землі до кінця збільшилась у 6 разів.

2. Наслідки Великих географічних відкриттів

Відкриття нових земель та континентів європейцями мало великі наслідки не тільки для країн Європи, а й для всього людства. Великі географічні відкриття дали поштовх розвиткові колоніалізму, вони визначили два головні напрямки європейських колоніальних загарбань: через Атлантичний океан до Америки і навколо Африки через Індійський океан в Азію. За посередництвом Папи римського Олександра VI у 1493 р. Португалія та Іспанія уклали першу в історії угоду про територіальний поділ світу, уточнену 7 червня наступного року Тордесільяським договором. Межа проходила через обидва полюси і перетинала Атлантику на відстані 370 ліг (більше 2 тис. км) від найзахіднішого пункту островів Зеленого Мису, приблизно по 49 градусу західної довготи. Землі на схід від цієї лінії визнавалися володіннями Португалії, а на захід – Іспанії. Піднесення Іспанії та Португалії було відносно недовгим. Отримані від колоній багатства феодали використовували непродуктивно, тоді як в Англії та Франції заохочувався розвиток промисловості та торгівлі. Позиція Англії, Франції, Нідерландів на колоніальних ринках зміцнювалась. Ці країни змогли більш ефективно використати географічні відкриття для розвитку ринкової економіки і створення власних колоніальних імперій. Але інші європейські держави, передусім Англія і Франція, відкидали ці зазіхання; англійці, наприклад, невдовзі проголосили принцип свободи морів, що урівноважував усі християнські країни в їхніх правах на нові землі. І португальська, й іспанська, а згодом голландська, британська, французька, німецька та бельгійська колоніальні системи утверджувалися, зрештою, насильницьким шляхом. Англійський мореплавець Джеймс Кук був тим

дослідником, який завершив роботу з нанесення контурів Тихого океану на географічну карту світу і прибрав з неї неіснуючу Птоломеєву Землю. В свою першу подорож (1768–1771) він вирушив на о. Таїті, щоб спостерігати за допомогою телескопа проходження Венери по диску Сонця. Проведені ним астрономічні дослідження особливого значення для науки не мали. Набагато важливішим було те, що від о. Таїті Д. Кук направився на південь, де досяг 40° південної широти і, не знайшовши тут суші, повернув на захід до Нової Зеландії. Обпливши її, мореплавець довів, що вона не є виступом Південного материка, а складається з двох меридіально витягнутих островів, які розділяє протока (названа згодом його ім'ям). Пізніше Д. Кук зайнявся складанням більш точної карти східного узбережжя Австралії. Друге плавання Д. Кука було здійснене у 1772–1775 рр. В експедиції вперше працювали знаючі та досвідчені дослідники, які займалися комплексним вивченням природи, а не тільки описом обрисів берегів. Під час цієї експедиції були відкриті Південні Сандвічеві острови, острови Нова Каледонія, Норфолк, Південна Джорджія (Георгія). У третє плавання Д. Кук вирушив у 1776 р. Спочатку він досліджував північну частину Тихого океану, де відкрив деякі з Гавайських островів. Рухаючись далі уздовж берегів Північної Америки, він приплив до Алеутських островів, а пізніше через Берингову протоку вийшов навіть у Північний Льодовитий океан, де йому перегородили дорогу крижані поля. Після цього він знову приплив на Гаваї, щоб перезимувати там. Джеймс Кук покинув ці острови на початку 1779 р., але йому довелося несподівано повернутися для ремонту щогли на одному з кораблів. Повернення виявилось фатальним для знаменитого капітана: Д. Кук був убитий у випадковій сутичці з аборигенами. У першій половині XVIII ст. в Росії була споряджена експедиція під керівництвом Беринга (1725–1730 рр.), яка отримала від Петра I завдання остаточно встановити, чи з'єднується Азія з Північною Америкою, і відшукати дорогу через Північний Льодовитий океан до Китаю та Індії. Ця експедиція пройшла через протоку, яка пізніше була названа ім'ям цього мореплавця, але берегів Америки не побачила. Обидва береги Берингової протоки, азіатський і американський, невдовзі були відкриті Федоровим і Гвоздьовим (у 1732 р.). У 1733–1743 рр. на півночі працювала друга експедиція Беринга, або так звана Велика

північна експедиція. Її учасники – Беринг і Чіріков досягли північно-західних берегів Північної Америки і відкрили низку островів біля берегів Аляски. На зворотному шляху під час зимівлі на Командорських островах Беринг помер (у 1741 р.). Інші учасники цієї експедиції (брати Лаптеви, Челюскін та ін.) згодом обстежили і нанесли на карту північне узбережжя Азії, а також описали прилеглі території. Географічні відкриття в різних куточках Землі, як і поява фрагментарних описів природи окремих регіонів, значно збагатили географію. Зростаючий інтерес людей до незвіданих земель вимагав певного узагальнення і оцінки нових фактів, що нерідко входили в протиріччя з їх примітивним, а нерідко й ідеалістичним уявленням. Наставав якісно новий період у розвитку географії – період наукового осмислення світу, що йшло на зміну його простому спогляданню і описуванню.

3. Розвиток історичної географії у XVIII – на початку XX ст.

Стрімкий процес накопичення географічної інформації, пов'язаний з Великими географічними відкриттями, зажадав її обробки і систематизації. Очоливши в 1758 р. департамент географії при Російській академії наук, Михайло Ломоносов включив дослідження в галузі економічної географії в план своїх робіт. У 1759 р. для збору відомостей щодо економічного стану регіонів Росії вчений підготував і розіслав по губерніях опитувальник, що містив 30 різноманітних питань про природні та господарські особливості регіонів. Це була одна з перших спроб систематизації економіко-географічних відомостей на території Російської імперії. Демографічним проблемам присвячена робота Ломоносова «Про збереження і розмноження російського народу». До цього часу територія Росії досягла 16,2 млн км², а населення не перевищувало 19 млн осіб. Не тільки освоєння, а навіть політичне утримання такого простору потребувало значно більших людських ресурсів. Особливе значення Ломоносов надавав проблемі освоєння нових територій – Півночі, Сибіру, узбережжя Північного Льодовитого океану. Широко відома фраза Ломоносова: «Російська могутність приростати буде Сибіром і Північним океаном», що обґрунтовує необхідність для Росії освоєння Північного морського шляху. Німецький філософ Антон Фрідріх Бюшинг, який служив з 1761 по

1765 рр. пастором лютеранської церкви в Санкт-Петербурзі, опублікував у 1762 р. «Новий опис Землі». Ця робота є описом Європи, розділеної на «політичні цілісності». Бюшинг першим використовував показник щільності населення в якості географічної характеристики і, безумовно, випередив свій час, вказуючи, що перевезення товарів водним шляхом може звільнити населення окремих територій від залежності від місцевих ресурсів. Так був уперше проголошений принцип економічної взаємозалежності країн світу. У 1818 р. Костянтин Арсен'єв у праці «Коротка загальна географія» розділив Росію на 10 «просторів» за факторами своєрідності природних умов і господарської діяльності населення. У кожному з цих районів вчений простежив взаємозв'язок: природа – праця – результати господарської діяльності – багатство країни – освоєння і зміна природи. Головною метою своїх досліджень К. Арсен'єв ставив поліпшення умов життя селян. В 1832–1834 рр. він здійснив перше в світі дослідження з аналізу процесу зміни мережі міст в Росії за 200 років (з 1637 по 1830 рр.), в якому намагався відповісти на питання: чому колись процвітаючі міста втратили своє значення, а селища, раніше не відомі, стали великими містами. К. Арсен'єв у 1845 р. став одним з організаторів Російського географічного товариства. Його наукові дослідження завершують класичний період розвитку російської географії. Англійський священик Томас Роберт Мальтус у 1798 р. опублікував працю «Досвід про закон народонаселення і його вплив на поліпшення суспільного добробуту», в якій доводив тезу, що населення збільшує свою чисельність швидше, ніж зростає кількість продовольства (населення зростає в геометричній прогресії, а кількість продовольства – тільки в арифметичній). Тому зростання населення обмежується всякий раз, коли воно досягає межі можливостей забезпечення людей засобами живлення. Після цього починаються війни, голод, епідемії. Католицький священик, абат Де Бо, основна праця якого побачив світ у 1719 р., стверджував, що погода безперечно впливає на кількість вбивств і злочинів у Парижі та Римі. Самогубства найчастіше зустрічаються в самому початку або одразу ж по закінченні зими, коли дме північно-східний вітер. Більшість злочинів у Римі припадає на два найбільш спекотних літніх місяці. Де Бо вважав, що визначні твори мистецтва створюються людьми лише в зоні між 25° і 52° північної широти.

Значний внесок у розвиток соціальних аспектів географії вніс французький філософ Шарль Монтеск'є. Він вважається основоположником географічної школи в соціології. Основна праця вченого «Про дух законів» була опублікована в 1748 р. в Парижі. Згідно з Монтеск'є, клімат, ґрунт і стан земної поверхні визначають дух народів і характер суспільного розвитку. Родючі землі Атики, писав він, призвели до встановлення демократичної (народної) форми правління в Афінах, тоді як безплідні ґрунти Спарти сприяли утвердженню влади аристократів. На думку філософа, саме через клімат в холодних країнах люди малосприйнятливі до задоволень, тоді як в теплих країнах їх чутливість відрізняється більшою гостротою. Так, він писав, що одна і та ж музика має абсолютно різний вплив на представників двох націй – англійців і італійців: одні – холодні і флегматичні, інші ж – рухливі й захоплені. Проблемою систематизації географічних знань в Росії займався Василь Татищев. У 1746 р. він створює тривимірну класифікацію географії, поділяючи її на: галузеву (за якостями) – математичну (геодезія), фізичну, політичну (прообраз економічної і соціальної географії); регіональну– планетарну, країнозавчу, власне регіональну; часову – давню, «середню», сучасну. Одна з перших спроб чіткого структурування системи наукових дисциплін та визначення в ній місця географії належить Іммануїлу Канту. У 1756–1796 рр. Кант читав у Кенінгсбергському університеті лекції з фізичної географії. Кожну першу лекцію року він починав з роз'яснення місця географії серед інших навчальних дисциплін. На думку Канта, існують два способи класифікації предметів і явищ з метою їх вивчення: подібні один одному в силу схожого походження предмети і явища безвідносно до того, де і коли вони спостерігалися або відбувалися, можуть бути згруповані в систему, яку він називав логічною класифікацією; об'єднання ж предметів і явищ з різними властивостями і неоднакових за походженням, але спостерігалися в один і той же час або в одному і тому ж місці, іменувалося імфизической класифікації знання. Опис або класифікацію предметів і явищ у часі Кант відносив до сфери історії, а опис або класифікацію за їх територією – до сфери географії. Наукові географічні школи. В епоху розвитку капіталізму в Західній Європі починають складатися національні географічні школи, але повною мірою вони формуються лише тоді, коли

забезпечується спадкоємність наукових знань і географія з аматорської науки перетвориться у професійну діяльність. Початком нового періоду розвитку географії прийнято вважати 1820 р. – рік утворення кафедри географії в Берлінському університеті. До 1874 р. кафедри географії були створені вже в усіх університетах Німеччини. Формування географічних шкіл передувала поява в кінці XVIII – середині XIX ст. класичних робіт і теоретичних праць з географії. Географічні дослідження в Німеччині. Прообразом німецької географічної школи вважається школа «описової статистики», що склалася у XVIII ст. Головна задача представників цієї школи полягала у зборі та первинній обробці статистичних відомостей без належного аналізу взаємозв'язку явищ, виключно для потреб адміністративноуправлінського апарату. Засновником німецької географічної школи по праву вважається Олександр Гумбольдт – відомий мандрівник і видатний учений-енциклопедист. Його науковий доробок складає понад 600 праць. Будучи переважно натуралістом, Гумбольдт звертав велику увагу на стан природного середовища, проте стримано оцінював її вплив на формування особливостей життя народів, підкреслюючи роль людини в зміні зовнішності Землі. Після подорожі А. фон Гумбольдта по Південній Америці, яке він здійснив в 1799–1804 рр., в Парижі був виданий 30-томний звіт про поїздку, 26 томів якого являють собою один з перших праць з регіональної економічної географії. У ньому дається розгорнута характеристика природних ресурсів та їх використання, населення та особливостей політики Мексики – тоді найбільш відомої країни регіону. Гумбольдт вважав, що єдино правильним шляхом, що веде до підвищення загального добробуту країни, є більш ефективне використання природних ресурсів. Він вперше говорить про необхідність будівництва каналу, який роз'єднав би Північну і Південну Америку, і вважає, що найкращим місцем для цього є Панама. Першим завідувачем кафедри географії Берлінського університету в 1820 р. став Карл Ріттер – за своїми поглядами більше історик, ніж географ. Він зосередив зусилля на дослідженні законів взаємодії природи і людини. Вчений вважав, що історія народів повністю зумовлена розвитком навколишнього середовища. Ріттер викладав «нову географію», яку протиставляв «неживій сумі фактів про країни і міста, змішані з усіма видами

наукової неспроможності». Він бачив мету географії не тільки в перерахуванні предметів і явищ усередині сегментів земної поверхні, але і в прагненні зрозуміти їх причинні взаємозв'язки. Будучи глибоко віруючою людиною, Ріттер у всьому бачив прихований сенс. Азія, зазначав він, уособлює собою сонячний схід – тут зародилися ранні цивілізації. Африці відповідає полудень, з яким її ріднить плавність і рівність клімату; населення Африки занурене в сонливість і уникає будь-яких зовнішніх контактів. У Європи – символу заходу – особливе призначення – найбільшою мірою виявити здібності і досягнення людей. Одним із засновників соціальної географії або антропогеографія, є Фрідріх Ратцель. У 1874–1875 рр. вчений відвідав США і Мексику, де його вразив внесок людей німецької національності в освоєння американського Середнього і Південного Заходу. Ратцель звернув увагу і на досягнення інших національних меншин – індіанців, африканців, китайців – у Каліфорнії. У 1882 р. вийшов у світ перший том «Антропогеографії», де вчений простежив вплив природних факторів на хід людської історії. Ратцель був одним з проповідників соціального дарвінізму. У праці «Політична географія» він порівнював державу з живим організмом. Однак завжди наголошував, що таке порівняння ілюстративне і зовсім не претендує на роль наукової гіпотези. Він говорив, що держава повинна або рости, або загинути, але ніколи не може знаходитися в стані спокою. Коли країна розширює свої межі за рахунок іншої держави, це є відображенням напруги всередині країни. Сильні держави повинні мати простір для свого зростання. Це твердження – лише невеликий витяг з концепції «життєвого простору», яка підтверджує право «вищих» людей розширювати свій життєвий простір за рахунок «нижчих» сусідів. Сам Ратцель ніколи не висловлював ідеї про існування «вищих» і «нижчих» рас. Однак пізніше деякі географи використовували його концепцію, створивши псевдонаукове обґрунтування політики нацистів, які прийшли до влади в 30-ті роки ХХ ст. Ратцель фіксував у записній книжці випадки, коли культурні відмінності виявлялися важливішими, ніж відмінності в природних умовах. Так, прикладом різкого контрасту в житті населення двох районів з подібними природними умовами для нього послужили дві місцевості у смузі середньогір'я, що лежать по обидва боки долини Рейну (Вогези у

Франції і Шварцвальд в Німеччині). Різниця в життєвих укладах їх населення пояснювалася різними культурними традиціями французів і німців. Об'єднати традиційну (природну) і нову (соціальну) географію в рамках однієї науки намагався Фердинанд Пауль Вільгельм Ріхтгофен, геолог за освітою. Йому належить головна роль у визначенні сфери діяльності та методу «нової географії», націленої на пізнання взаємодії різноманітних явищ на поверхні Землі. Найвища мета географії, на його думку, полягає у виявленні зв'язків і відносин людини з живою і неживою природою. Зміст вироблення загальних уявлень щодо поширеності якогось явища на земній поверхні полягає в тому, щоб пролити світло на причинний взаємозв'язок об'єктів і явищ у певних районах. Такий підхід Ріхтгофен назвав хорологією, або регіональним дослідженням, – тоді цей термін широко використовувався у Німеччині. По-новому сформулював мету і завдання географії Отто Шлютері – асистент Ріхтгофена, історик і мовознавець за освітою. Згідно з поглядами цього вченого, географ бачить насамперед ті об'єкти на поверхні Землі, які доступні його сприйняттю з допомогою органів почуттів. Нематеріальні компоненти території (політична організація, релігійні вірування, економічний стан і навіть статистично усереднені показники клімату) не можуть вважатися головними об'єктами географічного дослідження, хоча їх можна використовувати для пояснення досліджуваного ландшафту. У відстеженні змін ландшафту від дикого стану до культурного Шлютері бачив головну задачу географії. Свою ідею він реалізував на прикладі вивчення історії ландшафтів Центральної Європи (з 500 р. н. е., коли там з'явилися перші поселенці, до середини ХХ ст.). Розвиток географічної науки в США. У Сполучених Штатах першим професором географії зі спеціальною географічною підготовкою став учень Карла Ріттера Арнольд Гюйо. У 1848 р. він був запрошений в Гарвардський університет для читання курсу лекцій з географії. До 1880 р. в США склалися умови для виникнення «нової географії»: наука стає професійною, починають формуватися групи вчених, що працюють в тісному контакті зі студентами. На межі ХІХ–ХХ ст. перші кафедри географії з'явилися в багатьох університетах США. Так, у Чиказькому університеті в 1903 р. виник перший в США факультет географії. Відставання у розвитку професійних географічних досліджень у США щодо,

наприклад, Німеччини пояснюється тривалим процесом освоєння і вивчення власних великих територій. Німеччина, ніколи не володіла значним простором – ні власними, ні колоніальним, тому змогла раніше перейти до етапу аналізу, осмислення та систематизації географічної інформації, створення теорій, концепцій і парадигм. Професор Єльського університету Р. Е. Грегори розробив один з перших в країні курсів лекцій з соціальної географії. Е. Хантінгтон у праці «Puls of Asia» (1907 р.) висунув гіпотезу, що пояснювала міграції скотарських племен із Центральної Азії: «Ці великі навали, що призвели до завоювання монголами Індії і Китаю, а також до їх вторгнення у Східну Європу, були обумовлені висиханням пасовищ, від яких залежали ці племена». Аналогічні гіпотези були висунуті вченими на початку ХХ ст. щодо захоплення арабами Піренейського півострова. На місці сучасної Аравійської пустелі, згідно з Біблією, був земний рай. Процес опустелювання пасовищ цілком міг зіграти роль спускового гачка, який спровокував переселення цілих народів. Звільнення Іспанії та Португалії від арабського панування (Реконкіста) тривало потім майже вісімсот років. Британська географічна школа. У Великобританії «новий» період розвитку географії настав пізніше, оскільки довгий час предметом наукових досліджень були колоніальні окраїни імперії. У 1884 р. Джону Скотту Келті, секретарю Королівського географічного товариства, доручили дослідити рівень географії у Великобританії і порівняти його з положенням цієї науки в інших країнах. Келті повідомив, що в університетах Європи та США існують посади професорів географії і що на цьому тлі британська географія виглядає непривабливо. В результаті посади професорів географії було засновано в Оксфорді (1887), Кембріджі (1888), а потім майже в кожному з університетів Великобританії. У 1899 р. в Оксфорді було відкрито географічний факультет. Френсіс Гальтон відомий своїми науковими дослідженнями проблеми спадковості. Він склав першу світову карту витрат часу на подорожі з Лондона – карту ізохрон, а також карту градацій жіночої краси для Великобританії, засновану на його власних спостереженнях. Виділивши три градації – «добре», «задовільно» і «погано», він прийшов до висновку, що перше місце по жіночій красі посідає Лондон, а останнє – Абердін у Шотландії. Вивчаючи спадкову обдарованість британських

школярів, Гальтон виявив, що 92 % знаменитих учених народилися в місцях, розташованих в одній і тій же половині країни. Старійшиною британської географії вважається Халфорд Дж. Маккіндер. Він першим став викладати географію в Оксфорді з 1887 р. Маккіндер отримав освіту в галузі природничих наук та історії. У лекції, прочитаній перед членами Королівського географічного товариства, вчений визначив географію як сферу наукових досліджень, що дозволяють простежити взаємодію людини та її природного оточення. Маккіндер вважав, що політична географія не може існувати, якщо вона не ґрунтується на фізичній географії. Але ця проблема цікавила його із загальносвітовою точки зору. У 1904 р. Маккіндер прочитав у Королівському географічному товаристві лекцію під назвою «Географічна вісь історії», в якій проголосив теорію хартленду в якості так званої концепції глобальної стратегії. Французька географічна школа. Початковою датою появи «нової географії» у Франції можна вважати 1809 р., коли в Сорбонні була організована кафедра географії. Однак викладали на кафедрі історики. Першим завідувачем кафедри став у 1898 р. професор-географ Поль Відаль де ла Блаш. Він висунув концепцію посібілізму, навідміну від географічного детермінізму. Природа, стверджував Відаль, ставить межі, і надає можливості для свого освоєння, але способи впливу людини на природу та пристосування її до існуючих умов залежать від його власних традицій і способу життя. Численна географічна школа, що включає представників різних країн, сформувалася навколо Елізе Реклю. Виникнувши поза будь-яких формально організаційних форм (університетів, кафедр, лабораторій), ця школа, тим не менш, значно вплинула на розвиток географії як у Франції, так і в інших країнах. Е. Реклю був учасником Паризької комуні і багато часу провів у вигнанні. Тому його роботи мали значно більший вплив на формування географічних поглядів у європейських країнах, ніж на його батьківщині. Будучи учнем К. Ріттера, Е. Реклю розкривав процеси взаємодії суспільства і природи, описував земну кулю і його різні частини як географічне середовище життя людини. Традиційним напрямком географічних досліджень у Франції була комерційна географія, коло завдань якої входив збір відомостей, необхідних для торгівлі – інформації про предмети торгівлі, цінах на товари, транспортні витрати. У 1853–

1855 рр. соціолог Жозеф Артюр де Гобіно опублікував працю «Про нерівність людських рас», що стала згодом основою для розвитку расистських теорій. Згідно з Гобіно, раси відрізняються не тільки фізично, але і духовно (розумово), а історія людства є історією расової боротьби. Розвиток географії в Російській імперії. В Росії другої половини XIX ст. склалася школа Петра Петровича Семенова-ТяньШанського – засновника російської географії. Це одна з найбільших у світі географічних шкіл, що об'єднала кілька тисяч дослідників (М. Пржевальський, С. Обручев, В. Мушкетов, А. Федченко, П. Кропоткін, М. Миклухо-Маклай, В. Черський). П. Семенов-Тянь-Шанський слухав лекції К. Ріттера в Берліні, а в 1853–1854 рр. працював з Ф. Ріхтгофеном. До найважливіших напрямів діяльності вченого, крім широкомасштабних дослідницьких експедицій, слід віднести: роботу членом-експертом редакційної комісії з підготовки земельної реформи у зв'язку з скасуванням кріпосного права (1857– 1861); здійснення керівництва Центральним статистичним комітетом (з 1864 р.) і підготовку першого всеросійського перепису населення (1897); беззмінне керівництво Російським географічним товариством протягом сорока років (з 1873 р.); підготовку та видання п'ятитомної «Географічно-статистичного словника Російської імперії»; здійснення економічного районування Росії (1880 р.), в основу якого було покладено принцип спеціалізації сільського господарства як пануючого виду економічної діяльності в країні. Син П. Семенова-Тянь-Шанського – Веніамін Петрович Семенов-Тянь-Шанський, геолог за освітою, видав 19-томну науковопопулярну працю з регіональної географії «Росія: Повний географічний опис нашої Вітчизни. Настільна і дорожня книга для російських людей». Він також стояв біля витоків формування географії населення. Князь Петро Олексійович Кропоткін – представник російської аристократії, анархіст за своїми політичними переконаннями, близький друг французького географа Е. Реклю, він все життя займався географією, а з 1876 по 1917 р., будучи висланим з Росії, працював в Лондоні, виконуючи доручення Королівського географічного товариства. П. Кропоткін вважав, що не можна примиритися з «фізіографією», з якої виключена людина. Питаннями кліматології займався Олександр Іванович Восйков. Вивчення клімату у його інтерпретації,

порівняльне і комплексне, було безпосередньо пов'язане з дослідженням особливостей сільськогосподарського виробництва. О. Воєйков співставив прийоми землеробства в місцевостях, де кліматичні умови схожі з умовами з районами Російської імперії. Так виник новий напрямок географічних досліджень – вивчення районів-аналогів. Дотримуючись порад О. Воєйкова, на чорноморському узбережжі Грузії вдалося успішно вирощувати чай, в Середній Азії – бавовну.

Відомий вчений-грунтознавець Василь Васильович Докучаєв, дослідник чорноземних ґрунтів, одним з перших звернув увагу на процеси взаємодії природи і людини. У 1884 р. в Московському університеті на історико-філологічному факультеті була відкрита перша в Російській імперії кафедра географії. Першим її завідувачем протягом 35 років був Дмитро Миколайович Анучин.

Тема 5. Історія географії України скіфо-сарматського періоду

1. Розселення племен в передскіфський період.
2. Велика Скіфія.
3. Наукові реконструкції карти Геродотової Скіфії.
4. Сарматія.

1. Розселення племен в передскіфський період

Кіммерійці – найдавніший народ на території України, ім'я якого нам відоме з писемних джерел. У IX–VIII ст. до н. е. вони домінували в Північному Причорномор'ї. Античні автори вказували, що цей регіон в минулому називався Кіммерією. Вчені виділяють кіммерійський або передскіфський період історії України. Його початок співпадає за археологічною періодизацією з початком раннього залізного віку. Згадки про кіммерійців містять ассірійські клинописи, поеми Гомера «Іліада» та «Одіссея», Біблія (Книга Буття, X, 1-3), «Історії» Геродота (близько 490–430 рр. до н. е.) та «Географія» Страбона (близько 63–23 рр. до н. е.). Проаналізувавши власні імена царів кіммерійців (Теушпа, Тугдамме, Шандакшатра), що відомі зі східних писемних джерел, більшість мовознавців відносить кіммерійців до іранської мовної групи (кіммерійці належать до носіїв східноіранських мов). З писемних джерел відомо про військові походи кіммерійців. Між 722 та 715 рр. до н. е. зафіксовано перше вторгнення кіммерійців у Закавказзя, під час якого вони перемогли військо держави Урарту. Вчені не виключають, що наступним об'єктом нападів кіммерійців стала Ассірія, а ассірійський цар Саргон II міг загинути в 705 р. до н. е. саме від рук кіммерійців. Під час розкопок кіммерійських курганів в Україні знаходять чимало трофеїв з далеких країн. У розповідях давніх авторів про кіммерійців не дається конкретної вказівки на розташування їхньої країни. У ассірійських клинописних текстах кінця VIII ст. до н. е. згадується країна, назва якої записана приголосними буквами «ГМРР». Гіпотез про локалізацію країни Гамір виславлено дуже багато. Дослідники розміщували цю країну в Каппадокії, у Центральному Закавказзі, в сучасній Аджарії, на захід від озера Севан, на півдні від озера Урмія і т. д. і т. п. Сучасний дослідник історії кіммерійців член-кореспондент РАН А. Іванчик спершу локалізував країну Гамір у південній частині Центрального Закавказзя, північніше Урарту

(1996). В іншій його роботі країна кіммерійців розміщується вже в Центральному Передкавказзі (2001). Побічно цю гіпотезу підтверджує топонімічна номенклатура гірських районів Північної Осетії. Звертає на себе увагу одна й та сама назва ущелини, аулу, гори, льодовика і ріки у високогірній Осетії – Джімара. Вважають, що спочатку топонім звучав як Гімара, а потім за законами фонетики осетинської мови трансформувався в Джімара. Походження цього топоніма лінгвісти пов'язують з кіммерійцями. Вважають, що в осетинському нартовському епосі кіммерійці згадуються під назвою «гуимірта». Мовознавці в середині ХХ ст. довели, що іраномовні племена проникли у Північне Причорномор'я в передскіфський період не пізніше II тис. до н. е. В басейні Дніпра окремі вчені навіть виділили цілу групу іранських гідронімів того часу: Апажа, Апака, Асмонь, Ворскла, Домоткань, Есмань, Рать, Сейм, Сула, Удай, Удав та ін. До цієї ж групи гідронімів відносять і назву річки Прут. Відомий мовознавець Е. Грантовський стверджував (1970), що первісний ареал східноіранських мов (а до них входили: кіммерійська, скіфська і сарматська мови) може відповідати східним територіям зрубної культури і західним районам андронівської культури (Поволжя, північно-західні території сучасного Казахстану). Відомі скіфознавці Б. Граков та М. Артамонов вважали, що кіммерійці та ранні скіфи довгий час спільно проживали в Північному Причорномор'ї і тому їхні пам'ятки неможливо розділити. На основі археологічних досліджень, узагальнених засновником київської школи скіфознавства О. Тереножкіним, стало зрозумілим, що найдавнішим етапом історії кіммерійських племен є пізня фаза зрубної культури Степу. Кіммерійці залишили дві групи пам'яток: чорногорівську (виділена О. І. Тереножкіним у 1976 р. після дослідження кургану біля хутора Чорно-горівський Донецької області) і новочеркаську (виділена О. О. Іессеном у 1954 р. на основі скарбу бронзових предметів, що був знайдений у м. Новочеркаськ в 1939 р.). Пам'ятки чорногорівської групи розташовані на широкій території – від Заволжя до Нижнього Дунаю. Основний ареал поширення пам'яток новочеркаської групи – Північний Кавказ і лісостепове Дніпровське Правобережжя. Інколи археологи говорять про культуру чорногорівсько-новочеркаського типу. Останнім часом точаться дискусії щодо

хронології киммерійських пам'яток. Одні вчені датують перший етап киммерійської історії (чорногорівський і передновочеркаський) так: IX – остання чверть VIII ст. до н. е., інші ж – X–IX ст. до н. е. Наступний етап (новочеркаський) визначається, відповідно, кінець VIII – I пол. VII ст. до н. е.; не пізніше рубежу IX–VIII ст. до н. е. Такі розбіжності в датуваннях виникають, зокрема, у зв'язку з новими археологічними знахідками на території різних країн. На сьогодні вченим відомо близько 200 пам'яток киммерійців. Кургани киммерійських вождів досліджено в Україні (Висока Могила поблизу с. Балки на Запоріжжі; курган поблизу с. Зольне під Сімферополем), в Росії (курган Гиреева Могила поблизу м. Аксай Ростовської області; курган Уашхіту в Закубанні), у Молдові (Слободзея) та Болгарії (поблизу сіл Єнджа і Білоградець в Ново Пазарській околії). Багато пам'яток киммерійців досліджено на території Угорщини. У 1961 р. німецький археолог І. Вернер пов'язав з киммерійцями знайдені на території Угощини і Словаччини т. зв. скіпетри у формі голови коня, які датувалися VIII–VII ст. до н. е. У східній частині Малої Азії, на території Туреччини, з киммерійцями пов'язують кочівницькі поховання в Імірлер та Норшун-тепе поблизу міста Елязиг. Багато схожого з киммерійськими мають старожитності, що досліджувалися вченими на території Західного Кавказу. Але вчені мають ще недостатньо матеріалів, щоб відповісти на запитання, що виникають при прочитанні книги Геродота: де існували киммерійські укріплення (фортеці), киммерійські переправи та область, що в V ст. до н. е. називалася Киммерією? На існування «киммерійських переправ» може вказувати певна концентрація киммерійських пам'яток в одному мікрорегіоні по обидва боки річки, оскільки це має місце в районі Канева, де колись (до будівництва водосховищ на Дніпрі) існував брід. Використання цього броду кочівниками зафіксоване і середньовічними джерелами. За свідченням Геродота (книга четверта його «Історій» – «Мельпомена») киммерійців із Північного Причорномор'я витіснили інші кочівники – скіфи, які прийшли з-за річки Аракс (Волга). Киммерійці відійшли східним узбережжям Чорного моря до Малої Азії. У середині VII ст. до н. е. киммерійці проявляють особливу активність під проводом царя Лігдамиса (Тугдамме). Вони заволоділи Лідійським царством, захопили його столицю Сарди і навіть вторглися на заселене греками узбережжя

Егейського моря (один з грецьких авторів пізніше стверджував, що кіммерійці близько ста років володіли містом Антандром на березі Егейського моря, яке у зв'язку з цим навіть називалося Кіммерідою). В першій половині 40-х років VII ст. до н. е. скіфи розбили кіммерійців. Як вважають, Лігдаміс загинув десь у Кілікії, на південному сході Малої Азії. Як свідчать грецькі автори, кіммерійці осідають в Каппадокії і на південному узбережжі Чорного моря поблизу міста Сінопа. В кінці VII ст. до н. е. лідійський цар Алліат остаточно розгромив кіммерійців.

Вчені вважають, що частина кіммерійців під тиском скіфів могла відкочувати на захід – на Середньодунайську низовину (в сучасній Угорщині), інша – переселилася на лісостепові райони України. Частина кіммерійців увійшла до складу скіфського племінного об'єднання. В останні роки висловлювалося обережне припущення, що кіммерійці могли відійти в глибини Центральної Азії і всесвітньовідомі Пазирикські кургани на Алтаї могли належати кіммерійцям. Землеробські племена Лісостепу в межиріччі Дніпра та Дністра у кіммерійський час досягли значного рівня економічного і культурного розвитку. З'являються укріплені поселення цих племен – городища (вони розташовувалися переважно на крутих мисах, що омивались річками, більшість з них круглі, діаметром 40–100 м). За місцезнаходженням одного з них – в Чорному Лісі у верхів'ях р. Інгульця (Кіровоградська область) залишена цими племенами археологічна культура (відкрита О. Тереножкіним) дістала назву чорноліської. Чорноліські племена більшість вчених вважають праслов'янськими (академік Б. Рибаків наголошував на зв'язки чорнолісців з носіями протослов'янської мови). На південних рубежах чорноліської культури вздовж річки Тясмин була споруджена укріплена лінія з 12 городищ. Найбільш південне городище – Чорноліське, захищене трьома лініями валів та ровів. Вчені допускають, що для створення такої системи потрібно було об'єднання зусиль багатьох племен. Суботівське городище могло бути центром такого союзу племен. Досліджені пам'ятки чорноліської культури (передусім кургани) свідчать про зв'язки лісостепового населення з кіммерійцями, а також з більш віддаленими народами. Так, у Середнє Подніпров'я проникали вироби кавказьких майстрів, речі західного походження. Праслов'яни запозичували у кочівників предмети озброєння і

кінського спорядження. Чорноліські племена під тиском киммерійців просунулися на захід, північ і схід від своєї первісної території. Окрема група пам'яток цих племен відома в басейні р. Ворскли. Киммерійці влаштовували походи у Придніпровський Лісостеп, вибираючи маршрути переважно в обхід Тясминської укріпленої лінії. Проте, напевно, у VIII ст. до н. е. киммерійцям вдалося все ж таки прорвати оборону чорноліських племен і проникнути вглиб Лісостепу. У вогні великої пожежі загинуло Тясминське городище, сліди руйнувань археологи виявили на Суботівському і Чорноліському городищах. (Окремі дослідники по-іншому трактують причини занепаду чорноліських городищ і пов'язують це з походами скіфів). У кінці бронзового – на початку раннього залізного віку на сході Німеччини, територіях Польщі, Чехії та Словаччини, українських земель басейну Західного Бугу була поширена лужицька культура. Серед західних вчених побутувала думка, що ця культура – монолітна в етнічному відношенні, а її носії проводили експансію на території Східної Європи. Польські та українські археологи довели, що вказана культура покривала частину германських, фракійських і праслов'янських племен, а східні її групи сформувалися на основі місцевої тшинецькокомарівської культури і її носіями є праслов'яни. Крайньою східною пам'яткою лужицької культури на Україні є поховання в с. Біла Тернопільської області. Вчені встановили, що окремі городища цієї культури на територіях Польщі та Чехії загинули внаслідок походів скіфів, або близьких до них за матеріальною культурою племен. Деякі польські дослідники пов'язували лужицьку культуру з описаними Геродотом неврами. У межиріччі Верхнього Дністра, Західного Бугу й Стару поширені старожитності т. зв. висоцької культури (названа так після розкопок могильника в кінці XIX ст. біля села Висоцьке на Львівщині). Вчені вважають, що походження висоцької культури слід пов'язувати з місцевими традиціями, які склалися в тшинецько-комарівському середовищі за певного впливу сусідніх культур. У VII ст. до н. е. висоцька культура поступово переростає у культуру ранньоскіфського часу. Дослідники М. Бандрівський та Л. Крушельницька ідентифікують висоцьку культуру з племенами неврів (вперше цю гіпотезу висунув польський вчений Л. Козловський у 1925 р.). Кінець бронзового – початок раннього

залізного віку був важливим етапом у розвитку фракійських племен. Групи фракійців із Карпатського регіону проникають у Подністров'я. Тут формуються своєрідні археологічні культури або групи – Голіградська та Молдовська. Певний час відносини фракійців з сусідніми чорноліськими племенами були мирними. Проте згодом лісостепові племена, яких тіснили зі сходу кочівники, починають просуватись на захід і витісняють фракійців за межі регіону. (Допускають, що саме за таких обставин фракійцями було заховано всесвітньовідомі Михалківські скарби на півдні Тернопільщини). Аналіз свідчень Геродота, підкріплений даними археології, дозволяє зробити висновок про перебування в Українському Подністров'ї в передскіфській та ранньоскіфській час фракійського племені агафірсів (агатирсів, агатірсів). Скіфські легенди, передані Геродотом, вказують на те, що агафірси були вигнані зі свого краю скіфами. В часи Геродота (I пол. V ст до н. е.) агафірси вже мешкали в Трансільванії на території сучасної Румунії.

2. Велика Скіфія

У другій половині VII ст. до н. е. в степах Північного Причорномор'я зі сходу прийшли кочові племена, відомі з античних джерел як скіфи або скити, які належали до іраномовної групи племен. Вони потіснили кіммерійців, частково асимілювавши їх, та зайняли великі простори у Північному Причорномор'ї. Згодом між Нижнім Дунаєм на південному заході та Доном на північному сході утворилося об'єднання племен, відоме під назвою Велика Скіфія, що проіснувало до III ст. до н. е. Хронологія скіфської історії та особливо її ранній період є предметом гострих дискусій між науковцями. Видимими матеріальними прикметами скіфів є так звана «скіфська тріада»: зброя, кінське спорядження і скіфський звіриний стиль у мистецтві. Окремі вчені додають до цих компонентів ще й такі: бронзові казани, бронзові дзеркала та скіфські антропоморфні зображення. Названі предмети вчені вважають надійним етнокультурним індикатором. Традиційно вважається, що відправною точкою скіфського етногенезу є початок VII ст. до н. е. (В. Мурзін, 1990). Петербурзький дослідник В. Єрьоменко (1999) датує першу фазу скіфської історії (фаза А) 710–650/640 рр. до н. е., а московський дослідник А. Іванчик (2001)

вказує на VIII ст. до н. е. Найдавнішою пам'яткою, що демонструє найбільш ранній період поєднання передскіфських і ранньоскіфських традицій, на думку більшості вчених є курган Аржан-1, відкритий у 1971 р. радянськими археологами в Туві. Він достатньо точно датується в межах 820–740 рр. до н. е. У той же час чеський дослідник Ян Боуцек пов'язує витoki скіфського мистецтва зі знахідками в гробницях ассирійських царів в Німруді. Він вважає, що початки «скіфського стилю» можна датувати близько 700 р. до н. е., а скіфське мистецтво це не що інше, як продовження понтійської та північнокавказької традицій з новими «східними» імпульсами. Найважливішим писемним джерелом з історії скіфів є книга четверта («Мельпомена») «Історії» Геродота, де описано племена Скіфії та її сусідів, наведено скіфські легенди про їхнє походження, розповідається про звичаї скіфів. Від самого початку знайомства зі скіфами у давніх авторів склалося про них враження як про найвойовничіших людей. Переслідуючи кіммерійців, скіфи потрапили через Кавказ у Передню Азію. Тут вони активно втрутилися в боротьбу між різними країнами, виступали то проти Ассирії, то на її боці. У 670-х рр. до н. е. скіфи під проводом царя Ішкакая (Партатуа) вперше беруть участь у війні на боці Мідії.

Джерела розповідають, що скіфський цар Мадій (допускають, що він міг бути сином Партатуа та ассирійської царівни) розгромив Мідію і встановив скіфське панування в Передній Азії, яке тривало 28 років. Скіфи оселилися на південь від озера Урмія (на території сучасного Ірану), звідки робили напади на ближні й далекі держави, в тому числі й на єгипетські володіння в Палестині. Цар Мідії Кіаскір близько 600 р. до н. е. запросив вождів скіфів на бенкет, під час якого по-зрадницьки вбив їх. Після того скіфам довелося знову повертатися в Північне Причорномор'я (ці події датують також 607 або 585 рр. до н. е., або в проміжку між 605 в 599 рр. до н. е.). За даними давніх авторів, на батьківщині скіфів зустріли зі зброєю в руках діти жінок скіфів та рабів. Перемігши їх, скіфи надовго встановили панування у причорноморських степах. За археологічними даними відомо про значні переміщення населення в причорноморських степах на початку VI ст. до н. е. В Степу з'являється чимало скіфських поховань, що добре датуються за грецькою керамікою третьої чверті VII – I пол. VI ст. до н. е., у тому

числі вперше – жіночі. Приблизно в 515–512 рр. до н. е. у Північне Причорномор'я вдерлися полчища перського царя Дарія I Гістаспа. Геродот подав основні події від початку військових дій у Причорномор'ї та до вимушеної втечі перської армії за Дунай. Шлях просування перських військ Дарія в Скіфію пролягав через фракійські землі. Форсувавши Дунай, перська армія розпочала далекий рейд у північно-східному напрямку. Різні дослідники намагалися показати шлях руху армії Дарія, одні вважали, що вона досягла Азовського моря, інші – Дону. Академік Б. Рибаків допускав, що перси досягнули міста Гелон на Ворсклі. В оману вводила географія походу в описі Геродота, який переповів, що армія персів пройшла землі багатьох племен. Найбільш повно вказане питання досліджувалося Є. Черненком. На думку дослідника, військові сутички персів зі скіфами відбулися в нижній течії Дністра, Південного Бугу і Дніпра. Скіфи на першому етапі війни обрали таку тактику: заманити ворога вглиб своєї країни, а на завершальній фазі, зібравши нові сили, завдати персам рішучої поразки. За свідченням Геродота, скіфів підтримали лише будини, гелони та савромати. Інші сусіди скіфів не брали участі у відсічі перської армії. Війська скіфів та їх союзників, очолювані трьома царями (Іданфірс, Скопасіс, Таксакіс), уникали вирішальної битви. Дарій I із залишками ослабленого довгим походом війська, кинувши напризволяще обоз та поранених (на думку Є. Черненка табір Дарія I був розташований на березі Азовського моря), змушений був тікати у зворотному напрямку – за Дунай.

Після перемоги над персами скіфи здійснили похід до берегів Геллеспонту (протока Дарданелли) та розорили залежні від Персії землі. Близько 510 р. до н. е. скіфське посольство навіть прибуло до грецького міста Спарта, щоб узгодити спільні дії проти персів. Перемога над перською армією, яка вважалася однією з найбільших у світі, принесла скіфам славу непереможних. Вважають, що на рубежі VI– V ст. до н. е. загін скіфських найманців міг перебувати на службі в Афінах. Свідчення Геродота, інших грецьких та римських авторів дають змогу визначити основну територію, яку займали скіфські племена та їхні сусіди. Вчені дійшли висновку, що термін Скіфія, як його розумів Геродот, обіймав не тільки власне скіфів, але і їхніх найближчих сусідів – в т. ч. слов'янські племена. Вчені допускають, що власне скіфськими були тільки племена

царських скіфів, скіфів-кочівників, калліпідів (тобто «прекрасно кінних»). Лісостепові племена скіфів-орачів, та, можливо, скіфівземлеробів належать до предків сучасних слов'ян. Щодо етнічної приналежності інших племен у вчених існує багато часто протилежних гіпотез. Зокрема, В. Петров вважав, що все населення Скіфії було близько-спорідненим і зараховував його до предків слов'ян. Суспільний лад скіфів VII–III ст. до н. е. характеризується двома головними історичними періодами. До V ст. до н. е. у скіфів ще зберігався патріархально-родовий лад, але вже зароджуються класи. На початку V ст. до н. е. до влади у Скіфії приходять династії, яку започаткував цар Аргот. У боротьбі з агафірсами загинув син Аргота Аріапіф. Проте наступні скіфські царі значно зміцнили свою державу. В середині IV ст. до н. е. за правління царя Атея скіфська держава стає централізованою. Вона проводила активну експансію на Дунаї і Балканах, підкорила ряд грецьких міст в Західному Причорномор'ї, зокрема, Каллатію, де карбувалися монети Атея, найдавніші з монет скіфських царів. У союзі з македонським царем Філіппом Атей розгромив Фракію. Проте в 339 р. до н. е., коли спалахнула війна між скіфами та Македонією, Атей зазнав поразки й загинув. У 331 р. до н. е. полководець Олександра Македонського Зопіріон намагався підкорити скіфів, але був розгромлений ними. Це був останній великий успіх скіфів. Центральне місце у скіфській державі, за даними Геродота, займали царські скіфи, які вважали решту населення своїми рабами. Від царських скіфів у залежності були інші, як власне скіфські, так і нескіфські племена. Генеалогічні легенди обґрунтовували єдність всього населення Скіфії та закріплювали ієрархію різних племен.

Головним осередком Великої Скіфії кінця V–III ст. до н. е. було Кам'янське городище на Дніпрі, яке займало площу понад 6 км². Багато з вчених вважають це городище столицею царя Атея. В той же час О. Тереножкін вважав це городище лише ремісничим центром Скіфії. Кургани скіфських царів та знаті – найбільш досліджені пам'ятки степової Скіфії. Вони споруджені переважно на рубежі V–IV ст. до н. е. у пониззі Дніпра. Археологічними дослідженнями в XIX–XX ст. вивчено кургани: Солоха (поблизу с. Великої Знам'янки Запорізької області), Чортмлик (під Нікополем Дніпропетровської області), Куль-Оба (в околицях м. Керч), курган у Мелітополі, Гайманова Могила (поблизу с. Балки Запорізької

області), Товста Могила (під м. Орджонікідзе Дніпропетровської області), Огуз, Олександропольський, Жовтокам'янка, Соболева Могила, Братолюбівський. Вчені робили багато спроб розділити кургани Скіфії у відповідності з соціальним статусом похованих. Так, Ю. Болтрик зробив спробу реконструкції соціальної піраміди скіфського суспільства другої половини IV ст. до н. е., проілюструвавши її за допомогою розподілу курганів за «рангами». Він відносить до могил царів Скіфії лише два кургани того часу – Чортотлик і Огуз; до могил членів царської родини – 4 кургани (Олександропольський, Козел, Велика Цимбалка, Нечаєва Могила); до могил родичів царя – 8 курганів (Чмирева Могила, Лемешева Могила, Товста Могила та ін.); до могил «пілофорів» («ковпаконосців» – скіфської знаті) першого рівня – 10 курганів; до могил «пілофорів» другого рівня – 28 курганів. Петербурзький дослідник А. Алексєєв за даними писемних джерел встановив, що 670–300 рр. до н. е. в історії Скіфії було щонайменше три правлячі династії та декілька окремих «царів». Він зробив спробу визначити конкретну особу похованого в окремих скіфських царських курганах. Так А. Алексєєв вважає, що курган Солоха може бути гробницею Орїка (первісна могила 410–440 р. до н. е.) і Октамасада (впускна могила 400–375 рр. до н. е.), Чортотлицький курган – гробницею «Аноніма», який помер, якщо вірити Арріану, під час дипломатичних контактів Олександра Македонського зі скіфами (бл. 329/328 р. до н. е.). Картографування скіфських курганів (як «царських», так і рядових скіфів) є перспективним напрямком в історичній географії Скіфії. Так, виділення районів найбільшої концентрації курганів свідчить про значення того чи іншого району в минулому, про рівень залюдненості території тощо. Варто зазначити, що близько 2/3 відомих скіфських курганів мають висоту насипу всього до 1,0 м. Зрозуміло, що не всі подібні кургани ще відомі науці. Так, у процесі суцільного знімання родючого шару з поля на Мамай-Горі в околицях Кам'янського городища в 1988–1999 рр., було виявлено 161 невеликий курган.

3. Наукові реконструкції карти Геродотової Скіфії

Більша частина книги четвертої («Мельпомена») «Історії» Геродота присвячена описові Скіфії. Дослідники вважають, що Геродот особисто побував на берегах Понту Евксинського (Чорного

моря). Напевно він проплив на кораблі з півдня на північ вздовж західного узбережжя Чорного моря, побував у Ольвії, звідти вирушив у подорож навколо берегів Криму в напрямку Кавказу, можливо відвідавши при цьому береги Боспору Кіммерійського та води Меотиди (Азовське море). Геродот першим подає географічний опис Скіфії, який настільки детальний і точний, що у зв'язку з цим вчені навіть ввели термін «Геродотова Скіфія». Геродот описав Скіфію періоду піднесення, її ще називають «класичною». Він вказує, що Скіфія мала чотирикутну форму, кожна із сторін цього чотирикутника становила чотири тисячі стадій, тобто, якщо перевести в сучасну систему вимірювання, кожна зі сторін «скіфського квадрату» повинна складати близько 700 км². Геродот перераховує річки Скіфії, вказує на особливості певних мікрорегіонів, називає їх характерні ознаки, розповідає про розселення багатьох племен, їхній побут та історію. Здавалось би, Геродот дає чіткі вказівки про розміщення тих, чи інших племен. Проте вчені вже кілька сотень років не можуть знайти спільної мови з цього питання. Весь час з'являються нові і нові гіпотези. Так, одні дослідники розміщують місто Гелон у степах Північного Кавказу, інші – вважають, що на його місці зараз розташовано місто Слабугу в Татарії (у зв'язку з цим у Слабузі ряд комерційних підприємств має відповідну назву). До цього часу не вдалося однозначно ідентифікувати всі річки Скіфії. Геродот називає по порядку вісім річок: Істр, Тірас, Гіпаніс (Гіпаній), Борисфен, Пантікап, Гіпакірій, Герр, Танаїс (Танаїд). Існують припущення, що в часи Геродота русла багатьох річок могли проходити в інших місцях. Варто згадати, що Чорне море на той час перебувало на стадії фанаторійської регресії, тому, наприклад в Північно-Західному Причорномор'ї берегова лінія могла проходити значно мористіше, ніж сьогодні. І. Русанов на підставі своїх досліджень 1984–2000 рр. спробував реконструювати фізичну географію Скіфії. Він вважає, що сучасне положення нижньої течії Дніпра й утворення Дніпро-Бузького лиману було викликано тектонічними рухами на рубежі IV–III ст. до н. е.; обширність Олешківських пісків і їхня потужність показує, що переміщення було поступовим і визначалося не тільки тектонікою, але і багато в чому силою Коріоліса (зсувом рік під впливом обертання Землі). Він також вважає, що в часи Геродота існувало велике озеро (його територія

зараз на дні моря), куди впадали Тірас, Гіпаніс, Пантікап і Борисфен, а сучасний лиман Донузлав в північно-західному Криму є слідами гирла Гіпакіріса. Подібні реконструкції І. Русанова не безспірні. Аналогічні спроби реконструювати фізико-географічний образ Скіфії робилися й іншими дослідниками. На жаль, ми ще не маємо такої роботи, яка б остаточно вирішила всі питання. Зупинимось на спробах реконструкції карти Геродотової Скіфії, які здійснювали відомі історики. Одна з перших спроб наукової реконструкції карти Геродотової Скіфії належить професорові Новоросійського (Одеського) університету Ф. Брунові. «Одеське товариство історії і старожитностей» відрядило Ф. Бруна для «перевірки свідчень Геродота» на місцевості. У 1873 р. ним була опублікована карта Скіфії. Вся Скіфія, на думку Ф. Бруна, розміщлася на території Причорноморської низовини. Результатом багаторічних пошуків Ф. Бруна в галузі історичної географії стала ґрунтовна праця «Черноморье» (вийшло дві частини у 1879 і 1880 рр.). Ф. Брун вважав, що річка Танаїс, яку Геродот називав східною межею Скіфії, це сучасна річка Молочна. М. Артамонов у книзі «Киммерийцы и скифы» (Л., 1974) звернув увагу на те, що в різних регіонах типи поховального обряду відрізняються великою різноманітністю. Ця розмаїтість дозволила М. Артамонову покласти в основу етногеографічного поділу Скіфії саме поховальний обряд і відповідні споруди. Дійсно, відмінності між виділеними сьогодні окремими скіфськими групами за цією ознакою дуже помітні. Можна навіть сказати, що розходжень більше, ніж подібності. Однак отримані локальні групи складають тільки один рівень цієї розмаїтості. Б. Граков керував Степовою скіфською експедицією Московського університету. Він був відомим фахівцем в галузі археології раннього залізного віку. Досліджував ряд курганів у Подніпров'ї (Нікопольське курганне поле, групу кургану Солоха) та Кам'янське городище. Автор багатьох наукових праць, серед найважливіших з них наступні: «Скифы» (М., 1947, 1971), «Каменское городище на Днепре» (М., 1954), «Ранний железный век» (М., 1974). Б. Граков і А. Мелюкова, критикуючи висунуту М. Артамоновим концепцію етногеографії Скіфії, писали, що «на Київщині й у північній частині Кіровоградської області нерідко в один і той же час, в одній і тій же курганній групі спостерігається дуже значна строкатість поховального обряду. Не набагато

одноманітніше ситуація на Ворсклі і Середньому Дону». Б. Граков заперечував скіфську приналежність курганів Прикубання, таких як Костромський, Келермеські та Ульські, які сьогодні більшість вчених вважає еталонними для ранньоскіфської культури. О. Тереножкін був відомим фахівцем в галузі історії та археології праслов'ян, кіммерійців і скіфів. Разом з В. Іллінською заснував київську школу скіфознавства. Досліджував Мелітопольський курган, курган Глеваха та ін. Серед найвизначніших праць: «Предскифский период в Днепровском Лесостепном Правобережье» (К., 1961), «Киммерийцы» (К., 1976), «Скифия VII–IV вв. до н. э.» (спільно з В. Іллінською) (К., 1983). В. Іллінська була відомим фахівцем в галузі скіфології. Досліджувала пам'ятки Лісостепу (Лівобережжя та басейн р. Тясмин) і Степу. Запропонована О. Тереножкіним та В. А. Іллінською наукова реконструкція Геродотової Скіфії визнається сьогодні українськими вченими як найбільш досконала. Археологи-скіфознавці виявили на території України ряд культур різних землеробських і скотарських племен, які проте зазнавали сильного впливу з боку матеріальної культури іраномовних кочових скіфів, що робило їх зовні схожими на скіфів. Так, на Правобережжі Дніпра й у лісостеповій зоні басейну Південного Бугу і Дністра українські археологи виділяють три групи скіфської культури: київську (вздовж Дніпра від Тетерева до Тясмину), східноподільську (по Південному Бугові) і західноподільську (у Середньому Подністров'ї). До цих трьох правобережних груп за схожістю матеріалів близька ворсклинська група на Лівобережжі Дніпра. Ці групи, вказували О. Тереножкін та В. Іллінська, у свою чергу утворюють великі спільноти: правобережну, в яку входять локальні групи межиріччя Дністра і Дніпра, і ворсклинську; вони пов'язані у своєму походженні з чорноліською культурою. Вчені вважають ці культури приналежними племенам скіфів-орачів. Б. Рибаків – всесвітньовідомий фахівець у галузі історії та археології слов'ян та Київської Русі. Він автор численних фундаментальних праць. Окремі з них прямо стосуються скіфо-сарматського періоду, зокрема, «Геродотова Скифия» (М., 1979), «Язычество Древней Руси» (М., 1988). Б. Рибаків писав: «Не будучи фахівцем скіфологом, я був змушений взятися за детальний розгляд географічних зведень Геродота і співвіднесення їх з новітніми

результатами систематизації археологічного матеріалу фахівцями. Це було необхідно тому, що карти племен по Геродоту, складені найвідомішими археологами (Б. Граковим, О. Смірновим, М. Артамоновим, О. Тереножкіним), зовсім не збігаються і суперечать одна одній». Б. Рибаків подає оригінальну інтерпретацію багатьох подій скіфської історії.

На думку Б. Рибаків, в обговоренні питання про етнічний склад Скіфії є два мінуси: по-перше, не враховується розходження між племенами, що були дійсно скіфами-іранцями, і тими з їхніх безпосередніх сусідів, кого еллини умовно зараховували до скіфів. Другим мінусом є те, що дослідники-скіфологи як би відсунули убік питання про праслов'ян у середньо-дніпровському лісостепу, що входить у «скіфський квадрат». Аналізуючи дані античних авторів, академік Б. Рибаків дійшов висновку, що скіфи-орачі називали себе сколотами, а частина їх, що проживала коло Дніпра, називалася ще борисфенітами. На його думку, міф про трьох братів (Арпокся, Ліпокся та Колакся) і походження від них племен паралатів, авхатів, катіарів і траспіїв, який дійшов до нас у записах Геродота, належить саме скіфам-орачам. Незважаючи на суперечливість багатьох тверджень Б. Рибаків, варто зазначити, що його концепція історії скіфів-орачів є найбільш опрацьованою. Сам Б. Рибаків з цього приводу писав: «я не знаю ні однієї історичної карти, на якій було б зазначене розміщення паралатів, авхатів і катіарів з траспіями». Він вважає, що пам'ятки західноподільської культури належать племені траспів, а східноподільської – племені катіарів, пам'ятки Подніпров'я – авхатам і паралатам. Б. Рибаків вважав, що величезний простір київської групи (вчені вживають також назву «київсько-черкаська група») не був землею одних тільки паралатів, але містив в собі також і авхатів. Авхати, на думку вченого, проживали у верхів'ях Верхньої Висі, Інгулу, а паралати – вздовж Дніпра (протяжність їхніх земель уздовж Дніпра така ж, як і в записах Геродота – 11 днів плавання вгору проти течії). Античні джерела згадують авхатів на Північному Кавказі. Так, Пліній, описуючи народи в північних відрогів Кавказу (Касійські гори), додає, що «за іншими авторами сюди вторглись скіфські племена авхати, атернеї, асами, лати», що винищили танаїтів та інапеїв. Вчені вважають, що згадки античних авторів про проживання на кавказькому побережжі Чорного моря племен авхатів, гелонів та

меланхленів є наслідком або плутанини, або свідченням про міграції цих племен в минулому, або результатом їх перебування на Кавказі під час скіфських походів в Передню Азію. Скіфи-орачі вели осілий спосіб життя, їхні господарство та культура розвивалися не тільки на місцевому ґрунті, а й у тісних взаєминах з культурами сусідніх племен, зокрема, власне скіфських племен Північного Причорномор'я. Серед городищ, що були центрами скіфів-орачів, виділяються вченими: Мотронинське, Пастирське, Шарпівське (Середнє Подніпров'я), Немирівське, Северинівське (Південне Побужжя), Вищеольчедаївське, Григорівське, Гуменецьке (Середнє Подністров'я). Найбільше з городищ – Трахтемирівське, що займало площу близько 500 га і було розміщене у важкодоступній місцевості на правому березі Дніпра. Б. Рибаків пропонує розглядати його як головний культовий центр скіфів-орачів, де мали зберігатися священні золоті речі, що нібито впали з неба. Загальна довжина зовнішніх та внутрішніх оборонних валів Мотронинського городища у Холодному Ярі на Черкащині сягала 7 км. За розрахунками вчених, для спорудження цього городища було витрачено до 5 млн людино-днів. Це дає підстави вважати Мотронинське городище центром великого союзу племен. Дещо далі в степ був висунутий Пастирський оборонний комплекс: Пастирське, Шарпівське, Макіївське та Будо-Макіївське городища. На думку черкаського дослідника О. Морозова Пастирський комплекс захищав головний вузол тогочасної торгівлі між праслов'янськими племенами та грецькими містами-колоніями в Північному Причорномор'ї. В давнину за 8–10 км на північ від Пастирського городища існувала велика озерна система, що була пов'язана протоками з басейнами Дніпра та Південного Бугу. Одне з найбільших городищ того часу на території ДністровоДніпровського межиріччя розташоване за 4 км від міста Немирів. Воно існувало в VII–VI ст. до н. е., мало площу понад 100 га, було обнесене високим валом (до 9 метрів) та глибоким ровом. Немирівське городище, напевно, було центром одного з міжплемінних об'єднань скіфів-орачів (катіарів?). Правобережних паралатів та вихідців з їхніх земель, що колонізували лівобережні землі до річки Ворскли (Пантікап?), можливо і називали інформатори Геродота скіфами-землеробами. Вчені припускають, що скоти були союзниками кочових скіфів і спільно з ними

здійснювали походи в Центральну та Західну Європу. Ю. Павленко в 1994 р. висловив гіпотезу, що саме ці походи сприяли слов'янзації населення лужицької культури, яке проживало на території сучасної Польщі. Між скіфами-орачами та калліпідами (за Геродотом) – там, де ріки Тірас та Гіпаніс зближують свої річища, – мешкали алазони (алізони). З ними пов'язують ряд пам'яток в Степовому Побужжі, виділених в кінці 1980-х років Ю. Гребенніковим у степову групу скіфських пам'яток. На південний захід від скіфів-орачів, у межиріччі Дунаю та Дністра, продовжували жити агафірси. Агафірси перебували в досить тісних контактах з племенами західноподільської культури, про що свідчать знахідки типової фракійської кераміки на цілому ряді поселень в Середньому Подністров'ї. Окремі вчені навіть вважають агафірсів скіфами, які сприйняли звичаї фракійців; інші – скіфо-фракійцями тощо. Археологи відзначають сильні скіфські впливи на населення Трансільванії, Угорщини та Південної Словаччини у VI–V ст. до н. е. Варто відзначити гіпотезу С. Скорого, який вважає, що саме скіфські групи з Трансільванії та угорського Потисся здійснювали походи у землі лужицької культури – на територію сучасних Польщі та Чехії. Поховання «скіфського» вождя в Феттерсфельді (Віташково) на правобережжі Ниси Лужицької у Західній Польщі (відкрите у 1882 р.) він порівнює «за рангом» з похованнями в угорському Потиссі, а комплекс озброєння – із мечами скіфського типу з Трансільванії. С. Скорий вважає, що поховання у Феттерсфельді належало саме вождеві агафірсів з Трансільванії, який загинув під час походу в лужицькі землі. Золоті вироби, знайдені у Феттерсфельді, зберігаються у Берліні. Вчені вважають, що вони виготовлені майстром-ювеліром з Іонії близько 540/530 р. до н. е. На північ від скіфів-орачів мешкали неври. Єдиної точки зору щодо етнічної приналежності неврів не існує. Свого часу висловлювались гіпотези про їхнє фінське, кельтське чи норманське походження. Відомий скіфозна-вець Б. Граков пропонував вважати належними неврам пам'ятки скіфо-подібних культур Правобережжя. Сьогодні ця гіпотеза не знаходить підтримки. Вчені схильні вважати старожитностями неврів пам'ятки підгірцевсько-милоградівської культури, які знаходяться в басейні Прип'яті. Допускають, що саме неврами залишено багато архаїчних гідронімів (назв водойм) у басейні Прип'яті. Можливо,

що неври – змішане в етнічному плані утворення, яке представляє не тільки балтійське, а й праслов'янське населення на території Полісся. Відомо, що за покоління до походу Дарія в Скіфію на неврів напали якісь змії та змусили частину неврів до переселення на Лівобережжя. Допускають, що під назвою «змії» могли заховатись якісь і балтійські племена, адже поклоніння зміям у балтів зберігалось до останнього часу. Північніше від неврів розташовувалися племена зі страшним ім'ям «людожерів» (андрофагів). На схід від скіфів-орачів мешкали будини (будіни). Допускають, що вони належали до східних балтійських племен або ж до фінноугрів. М. Артамонов розміщував їх між р. Синюхою та сучасним Харковом. Борис Шрамко, що багато років досліджував Більське городище, вважає, що будини жили в Лівобережному Лісостепу. У землях будинів існувало велике місто Гелон. Близько 25 років проводились археологічні дослідження на одному з найбільших городищ Скіфії – Більському. Його площа складає понад 4000 га. Оборонні укріплення простяглися у вигідному місці – на перехресті водних та сухопутних шляхів (р. Ворскла та Муравський шлях). Це городище було центром ремесла та міжплемінного обміну. Вчені вважають, що Більське городище є не що інше як місто Гелон, відоме з писемних джерел. Геродот твердить про те, що жителі Гелону в давнину жили в грецьких колоніях. Існують свідчення інших античних авторів про гелонів, які проживали на Північному Кавказі. Припускають, що в басейн Ворскли якась частина населення могла перейти з півдня після витіснення кіммерійців скіфами. Є твердження, що гелони були спорідненим скіфам племенем, яке внаслідок конфліктів у скіфському об'єднанні близько 90-х років VI ст. до н. е. покидає степову зону та оселяється на Лівобережжі. Проте основним населенням Гелону були місцеві племена та переселенці з-за Дніпра. Вдається простежити історію спорудження цього городища: спочатку виникають Західне та Східне укріплення, які були заселені різними етнічними групами. Перше заселяли вихідці з Правобережжя Дніпра, можливо, із земель паралатів, а друге має багато спільного з городищами Лівобережжя. Згодом, можливо у зв'язку із загрозою з півдня кочових скіфів, обидві групи населення об'єднуються і будують довгі оборонні вали, що з'єднують два поселення. Вплив цього міста-держави виходив за межі долини

Ворскли. Воно відіграло важливу роль у житті населення південно-східної частини України в VII–III ст. до н. е. Городище тим часом не змогло захистити його мешканців від навали сарматів, які знищили багато поселень південної частини Лісостепу. У 1994 р. українсько-німецька археологічна експедиція за допомогою сучасного обладнання уточнила обміри Більського городища (вияснилося, що похибка попередніх обмірів складала 5 %). На півдні Криму письмовими та археологічними джерелами засвідчено проживання племен таврів. Етнічне походження таврів не з'ясоване (їх переважно вважають народом кавказького походження). Відомо понад 100 таврських поселень, в т. ч. 20 укріплених. Розкопками встановлено, що життя на поселенні таврів на горі Кішка продовжувалось неперервно протягом більше тисячі років, аж до середньовіччя. Найновіша концепція щодо розселення слов'янських племен та їхніх сусідів у скіфський час викладена у доповіді «Етногенез ранніх слов'ян», яку виголосив у листопаді 2002 р. на засіданні Президії Російської Академії Наук академік, завідувач відділу Інституту археології РАН В. Сєдов (головні положення своєї теорії він розробив раніше і в основному оприлюднив у наукових працях протягом останніх десятиліть).

В. Сєдов вважає, що є всі підстави ототожнювати населення середньоевропейської спільноти полів поховальних урн з так званими давньоєвропейцями («Стан всередині спільноти, за даними археології, був зовсім таким самим, який вимальовується за фактами лінгвістики»). На думку В. Сєдова саме під час переходу від бронзового віку до залізного в результаті міграцій, диференціальних і неоднакових економічних процесів із середовища давньоєвропейської спільноти виділяються нові групи племен. Близько 900 р. до н. е., у процесі міграції на Апеннінський півострів виділяються італіки, а також венети (культура есте), близько 750 р. до н. е. – виділяються кельти (західний гальштат – VIII–V ст. до н. е.), близько 700 р. – іллірійці (східний гальштат – VII–IV ст. до н. е.), пізніше германці (ясторфська культура 600–300 рр. до н. е. на Ельбі та в Ютландії) і слов'яни (культура підкльшових поховань 400–100 рр. до н. е. у межиріччя Одеру і Вісли). Населення культури підкльшових поховань сусідило і тісно взаємодіяло на північному сході з західними балтами, на північному заході з германцями і на південному сході зі скіфськими

племенами. Важливий етап історії слов'ян, на думку В. Седова, пов'язаний з тісними контактами з кельтами. Останні, подолавши двома хвилями Судети й Карпати, розселяються на Одері в Сілезії, де складається типова для кельтів латенська культура. Вплив культури кельтів фіксується на півночі до Вісло-Одерського межиріччя. У результаті культура підкльошових поховань трансформується в пшеворську, спочатку з явно «кельтським забарвленням». Поступово слов'яни – носії пшеворської культури – асимілювали кельтів спершу Малополющі, а пізніше й Сілезії. Кельтський субстрат потужно вплинув на розвиток пшеворської культури, спадщина кельтів проявляється в керамічному виробництві, металургії і ковальській справі, похоронній обрядовості, у духовному житті. В результаті утворюються дві діалектно-етнографічні групи слов'янства – південна, де в етногенезі слов'ян брав участь кельтський субстрат, і північна, де слов'яни тісно взаємодіяли з кельтською цивілізацією як сусіди. Погляди з піднятої проблеми В. Седова, які він висловлював раніше, піддавалися нищівній критиці петербурзьким археологом М. Щукіним (цей автор так само різко критикував і Б. Рибаківа, і, особливо, – українських археологів). Охарактеризовані нами теорії щодо розселення племен, і особливо предків слов'ян, на території України в скіфську добу ще раз доводять, що лише методами археології і мовознавства ці питання вирішити неможливо. Своє вагоме слово повинні сказати і фахівці з історичної географії.

4. Сарматія У III–II ст. до н. е.

В Південно-Східній Європі з'являються кочові племена сарматів. Перші вторгнення сарматів у Північне Причорномор'я припадають ще на IV ст. до н. е. В III ст. до н. е. вони витіснили скіфів, а також зруйнували багато городищ лісостепових племен. Масове ж переселення сарматів у Північне Причорномор'я відбувається в II ст. до н. е. Сармати, які раніше звалися савроматами, в часи Геродота проживали на схід від Дону. Савромати брали участь в антиперській коаліції племен Скіфії. Савромат означає «оперезаний мечем». Геродот передав скіфську легенду про те, що сармати походять від шлюбів скіфів та амазонок. Вчені вважають, що сарматська мова була близькою скіфській і також належала до іранської фупи. Римські автори (Пліній

Старший, Тацит, Птолемей) уявляли суміжні з Римською імперією території Європи як два великих етнічних масиви – Германію і Сарматію. Так само, як і «скіфи», термін «сармати» був збірним, що включав не тільки власне сарматські, а й деякі інші. При вивченні свідчень античних авторів впадає в око величезний територіальний регіон, який традиційно пов'язується з «Сарматією». Відомий дослідник П. Третьяков відзначав, що етногеографічні терміни «Германія» і «Сарматія» наче поглинули в собі численні племенні утворення, які часто досить далекі одне від одних за своїм етнокультурним походженням. Сармати створили великі союзи племен на території Західного Казахстану, Поволжя, Приуралля, Подоння, Північного Кавказу, Півдня України. Античні автори знали такі великі племена сарматів – аорси, сіраки, язиги, роксолани, алани. На рубежі III–II ст. до н. е. якимсь плем'ям саїв на чолі з царем Сайтафарном загрожувало Ольвії. Вчені вважають, що мова йде саме про сарматське плем'я, а назва його розшифровується як «царські», тобто і у сарматів могла бути царська група на зразок скіфів. У той же час діяла легендарна цариця Амага, яка із своїм племенем проживала на північ від Криму. Про неї відомо, що незалежно від свого чоловіка вона здійснила похід проти скіфів і визволила від їхньої облоги Херсонес. Під час нової скіфо-херсонеської війни в 110 р. до н. е. союзником скіфів було сарматське плем'я ревксиналів (вважають, що це роксолани) на чолі з царем Тасієм, яке на той час мешкало в степах між Дніпром та Доном. Матеріальна культура роксоланів довгий час була невідомою. Лише у 90-х роках XX ст. О. В. Симоненку вдалося виділити серед ранньосарматських пам'яток II–I ст. до н. е. ДніпроДонського межиріччя поховання в простих фунтових ямах, орієнтовані в північному півколі, які дослідник надійно пов'язав з роксоланами.

Близько до рубежу нашої ери ситуація в Дніпро-Донському межиріччі різко дестабілізується. Вчені пояснюють її переселенням у цей регіон зі сходу могутнього племенного об'єднання аорсів та інших, не відомих на ім'я, племен. Під їх тиском язиги, а також більша частина роксоланів переходять на правий берег Дніпра. Близько середини I ст. н. е. язиги переселилися ще далі на захід й осіли в степах між Тисою та Дунаєм (на території сучасної Угорщини). Там вони вели боротьбу з римськими загонами, але не

завжди вдало (за перемогу над язигами в 175 р. імператор Марк Аврелій отримав титул «Сарматика»). Не виключено, що саме язигами залишено поховання воїнів на території Подністров'я і Прикарпаття, які виявлено тут у багатьох місцях (поблизу сіл Острівець (Івано-Франківська область), Ленківці та Киселів (Чернівецька область), Буряківка (Тернопільщина). Роксолани оселяються в Середньому Подніпров'ї та стають найближчими сусідами зарубинецьких племен. Є. Максимов вважає, що між сарматами і зарубинецькими племенами були ворожі стосунки. Підставами для своїх висновків він вважає знахідки сарматських наконечників стріл у земляних валах, що оточували майданчики городищ Бабина Гора та Ходосівка. На городищі Ходосівка були знайдені «виразні сліди пожежі» – перепалений до червоного шар глиняної обмазки, яка входила в комплекс оборонних стін. У той же час М. Абрамова та О. Комар вважають ці стосунки мирними, хоча перші контакти між роксоланами і слов'янами носили характер збройних сутичок. Нечисленні знахідки сарматських наконечників стріл у валах зарубинецьких городищ О. Симоненко пов'язує з походами сарматів у I ст. до н. е., а городища Бабина Гора та Пилипенкова Гора існували принаймні до кінця I ст. н. е., а Ходосівка та Монастирьок і в II ст. У Середньому Подніпров'ї протягом I ст. н. е. продовжують існувати старі і навіть виникають нові поселення. Пізньозарубинецькі поселення неукріплені, а на городищі Бабина Гора комплекси пізньозарубинецького часу розташовуються не на вершинах пагорбів, а трохи нижче, на майданчиках-уступах і навіть за межами укріплень. Оскільки сарматські речі виявлені лише на таких пам'ятках, як Суботів, Жаботин, Бабина Гора, Таценки, Пирогове, мова йде про залежність від сарматів лише невеликої локальної групи зарубинців правобережного Середнього Подніпров'я. На думку Ю. Павленка (1994 р.), до кінця II ст. н. е. у Подніпров'ї утворилося могутнє слов'яносарматське політичне об'єднання Роксоланія, яке контролювало практично всю територію Лівобережної України, а на правому березі поширювалося аж до Дунаю. Археологи висловлюють сумніви стосовно гіпотези Ю. Павленка, адже сарматські поховання у Середньому Подніпров'ї з'являються в першій чверті I ст. н. е. і останні з них здійснені не пізніше кінця цього ж століття. Майже стовідсоткова північна орієнтація

небіжчиків, відсутність поховальних ям складних конструкцій зближають пам'ятки Середнього Подніпров'я з сарматськими пам'ятками II ст. до н. е. – III ст. н. е. Таврії, пов'язаних О. Симоненком з роксоланами. Наявність у середньодніпровських похованнях великої кількості імпортованих речей, зокрема рідкісного в інших регіонах сарматської культури бронзового та срібного італійського посуду, цілком відповідає тій ролі, яку відігравали на кордоні Римської імперії у I ст. н. е. роксолани. Під тиском аланів в I ст. н. е. аорси переселилися в степи на захід від нижнього Дніпра й утворили об'єднання на чолі з царем Фарзоєм, якому навіть вдалося встановити контроль над Ольвією. Після Фарзоя, напевно, правив його син Інісмей. Ще донедавна вважали Фарзоя та Інісмея царями Малої Скіфії, оскільки їхні імена зустрічалися лише на монетах, що карбувалися в Ольвії (монети Фарзоя датуються 64–81 рр. н. е., а монети Інісмея могли виготовлятися в 81–96 рр.). В останні роки досліджено курган сарматського вождя поблизу села Пороги Ямпільського району Вінницької області. Оскільки знаки-тамги на ольвійських монетах та речах кургану збігаються вчені вважають, що це поховання царя Інісмея. Окремі речі з тамгами царів аорсів знаходять на сарматських пам'ятках Подніпров'я, а монета Фарзоя знайдена неподалік від Бердичева. Вчені допускають, що аорси настільки посилилися, що зуміли силою примусити до союзу з собою племена Подунав'я – даків та бастарнів, а також роксоланів. Аорси та роксолани вели війну з римлянами на Дунаї. Вони часто переходили ріку і спустошували римську провінцію Мізію. Взимку 67/68 рр. та взимку 68/69 рр. роксолани разом з аорсами вторгаються в Мізію. Тацит стверджує, що в другому поході брало участь 9000 вершників. Якщо в останній чверті I ст. до н. е. на карті римського полководця Марка Віпсанія Агріппи як західний кордон Сарматії позначено Дніпро, то Пліній Старший (23–79 рр. н. е.) західною межею Сарматії вважав Вістулу [Віслу]. Наприкінці I ст. н. е. об'єднання аорсів з невідомих причин, швидше за все, під тиском алан, сходять з історичної арени. Ослаблення аорсів сприяло піднесенню роксолан, які не пізніше кінця I ст. переселяються у Подунав'я. Вже в 107 р. Римська імперія була змушена укласти з роксоланами договір про охорону за плату її кордонів, що було завуальованою формою виплати данини.

Характеризуючи розселення племен, яке склалося на початку II ст. н. е. Клавдій Птолемей писав: «Сарматію займають дуже великі племена: венеди вздовж всієї Венедської затоки; над Дакією панують певкіни і бастарни; по всій території, що прилягає до Меотійського озера, – язиги і роксолани; вглиб країни від них знаходяться амаксобії і алано-скіфи». «Менш значні племена, що населяли Сарматію, наступні: біля ріки Вістули, нижче венедів – гітони, потім фінни, далі сулони ...». Серед невеликих племен Птолемей називає сабоків і трансмонтанів, що розміщувалися на північ та північний схід від Карпатських гір. З інших джерел у цьому районі відомі племена – карпи і костобоки. У Подністров'я він розміщує «словенів» і «ставанів», у назвах яких вчені вбачають найдавніші етноніми слов'ян. У середині II ст. в степах України з'явилась остання хвиля сарматських племен – алани. Саме вони знищили городища пізніх скіфів на Нижньому Дніпрі та в Криму. Алани, хоч згодом і втрачають панування в степах Північного Причорномор'я, надовго залишаються в цих краях. Як відомо, скіфи були відтиснуті на Кримський півострів та за Дунай в Добруджу (тепер територія Румунії), де виникають так звані «Малі Скіфії». Городища «пізніх скіфів» довгий час існували на Нижньому Дніпрі (в регіоні між Запоріжжям і Херсоном). Але, як зазначають окремі дослідники, «пізньоскіфськими» ці пам'ятки можна назвати лише умовно, маючи на увазі час їхнього існування і сформовану історичну традицію. Існує думка, що нижньодніпровські городища не були пізньоскіфськими в буквальному значенні цього слова, а їхнє основне населення з'явилося тут з Ольвії. Одні ольвіополіти могли укритися там під час гетського розгрому, інші – з політичних чи економічних причин. Мала Скіфія, за даними грецького географа I ст. до н. е. Страбона, займала весь Кримський півострів. Столиця розташовувалася на гірському плато біля ріки Салгир (Петровські скелі на півдні Сімферополя). За даними Плінія Старшого в Малій Скіфії проживало 23 племені, а в горах жили скіфо-таври. Царі кримської Малої Скіфії (Агар, Скілур і Палак) втручаються в династичні суперечки на Боспорі, встановлюють свій тимчасовий протекторат над Ольвією. На узбережжі були захоплені Керкінітда і Калос Лімен. Правителі Малої Скіфії мали навіть намір підкорити землі Херсонесу та Боспору, але зіткнулися з інтересами понтійського царя Мітрідата, який у 110–109 рр. до н. е. посилав на

допомогу Херсонесу свої війська під командуванням полководця Діофанта. Останній захопив скіфські фортеці Неаполь і Хабеї (можливо, городище Кермен-Кир в 6 км західніше Неаполя). Від скіфської держави відійшла Ольвія. Але з часом Мала Скіфія швидко відродилася. Була збудовано укріплений порт Палакій – друге за величиною місто після Неаполя. У I ст. н. е. Мала Скіфія переживає піднесення і знову робить спробу підкорити Херсонес. Проте римські легіони відбивають напади скіфів і таврів. Зі скіфами воювали і царі Боспору – до 193 р. належить напис боспорського царя Савромата II, де говориться, що він завоював сіраків та скіфів, а Таврику приєднав за угодою. В написі його сина Ріскупоріда сказано, що він є царем не лише Боспору, але й тавроскіфів. У другій половині III ст., напевно, в результаті нападів аланів було знищено столицю Малої Скіфії місто Неаполь Скіфський.

Тема 6. Географія України від античності до початку IX ст.

1. Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї.
2. Історична географія України часів Великого переселення народів.
3. Етнополітична карта Південно-Східної Європи в VI – на початку IX ст.

1. Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї

Грецькі мореплавці у Чорному морі з'явилися ще в II тис. до н. е., проте грецькі міста і поселення виникли в Північному Причорномор'ї лише на останньому етапі «Великої грецької колонізації» – у VIII–VII ст. до н. е. Ще в кінці XIX ст. вченими було сформульовано дві концепції міграційних рухів в Елладі: торгівельна і аграрна. Торгівельна концепція розглядала грецькі колонії як торговельні факторії і визначала грецьку колонізацію як торгіву експансію. Відомий фахівець у галузі історії та культури античних міст Північного Причорномор'я В. Блаватський бачив у колонізації спочатку випадкові наїзди еллінських купців і створення тимчасових факторій, потім заснування постійних торгових факторій – емпоріїв, і, нарешті, – колоній-полісів. Один із сучасних прихильників цієї теорії С. Соловійов вважає, що грецьке поселення на острові Березань мало три етапи розвитку: сезонні торгівельні контакти греків і варварів; становлення поселення, переважно населеного варварами і малочисельними грецькими купцями; грецька апойкія. Прихильники аграрної концепції думали, що колонізація була викликана нестачею землі в грецькій метрополії і це стало головною причиною освоєння еллінами нових територій. У середині XX ст. аграрна теорія була розвинута В. Лапіним. З аграрної теорії випливає одна із сучасних гіпотез походження Ольвійського полісу: спершу в районі майбутньої Ольвії виникли сільські поселення, жителі яких в першій половині V ст. до н. е. переселилися в одне поселення, яке й стало називатися Ольвією (теорія синойкізма). Знання причин грецької колонізації допомагає, поряд з іншими даними, прогнозувати і виявляти невідомі досі колонії. Адже з часу появи колоній і до наших днів Чорне море відібрало в суші чималі території. Основні райони грецької колонізації в Північному Причорномор'ї:

а) територія по обидва боки Боспору Кіммерійського (Керченської протоки);

б) Західний Крим (Херсонес, Керкінітіда, Калос-Лимен);

в) район Дніпро-Бузького лиману (Борифеніда (на острові Березань), Ольвія);

г) район Дністровського лиману (Тіра, Ніконій).

Більшість колоній в Північному Причорномор'ї заснувало іонійське місто Мілет (всього сучасники називали від 80 до 90 колоній, заснованих Мілетом навколо Чорного моря), зокрема це: Ольвія, Пантікапей, Німфей, Тірітака, Тіра, Мірмікей, Феодосія. Лише Херсонес було засновано (близько 422–421 рр. до н. е.) дорійською Гераклеєю Понтійською. В історії античних міст-держав Північного Причорномор'я вирізняють два періоди. Перший період (з VI до II ст. до н. е.) характерний відносно самостійним розвитком міст-держав. У цей час відносини з навколишнім місцевим населенням були переважно мирними, що пов'язано з незначною кількістю автохтонного населення в приморській зоні (цікаво, що в ранніх шарах грецьких поселень в районі Дніпро Бузького лиману виявлено чимало фракійської кераміки). Мир і добросусідство сприяли розвитку старих і утворенню нових колоній. Новозасновані колонії майже одразу ставали незалежними від своїх метрополій, проте зберігали з ними союзницькі відносини. Метрополії підтримували ці колонії навіть через багато років. Так, понад століття тривали дуже напружені відносини між Гераклеєю, яка підтримувала Херсонес, та Боспорським царством. Гераклея навіть чинила військові вторгнення на територію Боспору. Міста Північного Причорномор'я були втягнуті у загальногрецьку війну між Афінами та Спартою у V ст. до н. е. Наймогутнішою грецькою державою у Північному Причорномор'ї було Боспорське царство, яке виникло на Керченському півострові близько 485–480 рр. до н. е. За ім'ям першого царя Археанакса правляча на Боспорі династія дістала назву Археанактидів. Царі цієї династії об'єднали в одну державу міста Пантікапей, Німфей, Фанагорію, Гермонассу, Кєпи, Коркон-дам, Патрій та ін. Столицею держави став Пантікапей. Вчені вважають, що справжніх полісів (мали власне самоврядування і громадянство, чеканили власну монету) на Боспорі було всього сім: Пантікапей, Феодосія, Фанагорія, Німфей, Гермонасса, Кєпи, Горгіппія. До Пантікапейського полісу входили:

Тірітака, Мірмікей, Парфеній, Порфмій. У 438 р. до н. е. владу на Боспорі захопив Спарток (можливо, виходець із Фракії або з якогось місцевого племені). Династія Спартокидів правила до 115 р. до н. е. Серед Спартокидів вирізнявся цар Левкон (перша половина IV ст. до н. е.), який приєднав до Боспорського царства Феодосію та розгромив десант гераклейців. Формально Левкон вважався лише архонтом Пантікапея і союзних йому міст, але коли територія його володінь розширилась на сході за рахунок підкорення племен Тамані, Прикубання та Приазов'я, він став носити титул «архонт Боспора та Феодосії, цар синдів, торетів і дандаріїв». Боспорці самі засновували колонії, зокрема в гирлі Дону – колонію Танаїс. Останній представник династії Спартокидів – Перісад V близько 115 р. до н. е. добровільно передав владу над Боспором цареві Понтії (держави на південному узбережжі Чорного моря) Мітрідату VI Євпатору. Полководець понтійського царя Діофант розгромив війська Малої Скіфії та союзних їй сарматів, що загрожували Херсонесу. В 106–105 рр. до н. е. полководець Мітрідата Неоптолем під час суворих зимових морозів розбив «варварів» у кінному бою на льоду Керченської протоки, а пізніше ще й розгромив їх у морській битві. У першому столітті до н. е. настає другий період у політичному розвитку давньогрецьких колоній у Північному Причорномор'ї – час залежності спочатку від Понтійського царства, а потім від Риму. Період війн понтійського царя Мітрідата VI Євпатора проти Риму (89–63 рр. до н. е.) став переломним для більшості північнопричорноморських міст, які починають втрачати політичну незалежність. Боспор став для Мітрідата важливою базою постачання, а після розгрому його військ у Малій Азії ще й єдиним притулком. В 63 р. до н. е. проти Мітрідата повстали міста Боспору на чолі з його сином Фарнаком. Залишившись без підтримки, Мітрідат зачинився на акрополі Пантікапея і попросив свого воєначальника заколоти себе мечем. Римляни вручили владу над Боспором Фарнаку, назвали його своїм «другом і союзником», але прорахувалися: Фарнак оголосив себе «царем царів» і вирішив розширити свої володіння за рахунок самого Риму. Намісником на Боспорі він залишає Асандра. Але той, одружившись на дочці Фарнака Динамії, захопив престол і з 47 р. до н. е. став правити Боспором. З його тридцятирічною діяльністю пов'язують будівництво оборонних укріплень (т. зв. Асандрів чи

Аккосів вал, який наочно відділив Керченський півострів від іншої частини Криму), великі відбудовні роботи, активізацію морських сил, успішну боротьбу з піратами. Проте цар Боспор попадає в залежність від Риму (вчені пов'язують це з реорганізацією васальних царств на Сході, яку здійснив Август після 22 р. до н. е.). Близько 14 р. до н. е. владу на Боспорі захопив самозванець Скрібоній, який видавав себе за онука Мітрідата Євпатора. Для його повалення римляни послали понтійського царя Полемона. Допускають, що під час військових дій гине місто Порфмій. Полемон при підтримці римлян захопив Боспор, проте його становище було нестабільним. В азійській частині царства війна затягнулася. Полемон здійснив похід на Танаїс і зруйнував місто. Проти римського ставленника виступило сарматське плем'я аспургіанів, Полемон загинув. Тоді римський імператор Август вирішив передати владу над Боспором Динамії, яка тоді перебувала в Римі як заручниця. У 14–38 рр. н. е. царем Боспору був Аспург – представник нової, сарматської за походженням, династії. Аспург підкорив племена тарпетів і танаїтів, розгромив скіфів і таврів. Вважають, що Аспург поставив в Кримській Скіфії свого ставленника і посилив свій вплив у Херсонесі (там йому навіть було встановлено статую). Аспург був обожнений за життя – на його честь було споруджено храм. У 40-х роках I ст., спираючись на сарматські племена, новий цар Мітрідат VIII безуспішно спробував повалити панування Риму. Але в роки правління його брата Котіса I (45–68 рр.) зв'язок з Римом ще більше зміцнів. Рим бачить у Боспорі важливий форпост на північному сході, здатний стримувати натиск варварів. За Рескупоріда II і Савромата I будуються оборонні укріплення, зміцнюються кордони, посилюється армія і флот. Савромат I і Котіс II здобувають перемоги над скіфами. За Савромата II (174–210 рр.) боспорський флот очищає від піратів південні береги Чорного моря. Спустошливим виявився напад фракійського племені гетів з Подунав'я на чолі з Бурібістою на Ольвію в середині I ст. до н. е. Після того місто втратило значення одного з найбільших центрів Північного Причорномор'я. У третій чверті I ст. н. е. зовнішньополітичне положення Херсонеса, у зв'язку з активізацією скіфів і припливом сарматів на Кримський півострів, ускладнилося. Місто не могло своїми власними силами справитися з навислою

загрозою з боку варварів і тому звернулося по допомогу до намісника римської провінції Мізія (на Балканах). У відповідь на звернення легат провінції Тіберій Плавтій Сільван у 63– 64 рр., використавши кораблі Равеннської ескадри, перекинув до Криму частини VII Клавдієва і VIII Августова легіонів та морську піхоту. Скіфи та їхні союзники були розбиті. Про це свідчить текст почесного декрету на честь Плавтія Сільвана, у якому говориться про спорудження валу з метою захисту Херсонеса (римляни споруджували вали, коли виникала необхідність затримати просування варварів на кордонах імперії). Але воєнні дії римських військ не обмежилися околицями міста. Археологічні матеріали (в першу чергу клейма Равеннської ескадри), виявлені на мисі Ай-Тодор, свідчать, що римляни почали спорудження тут свого опорного пункту на території таврів, відомого за назвою Харакс. Римляни прагнули забезпечити свої кораблі, що плавали по Чорному морю, від нападів таврів. Зі свідчень Тацита відомо, що кілька римських військових кораблів, що поверталися після розгрому Мітрідата, було викинуто на берег, а солдати були перебиті таврами. Римляни поступово зміцнюють своє панування на Чорному морі. У 64 р. був сформований окремий римський Понтійський флот, а окремий Мізійський флот був сформований після 69 р. У час найбільшого територіального розширення Римської імперії за імператора Траяна (98–117 рр. н. е.) римляни міцно утвердилися в Дакії та в Північному Причорномор'ї. Римські війська зі складу Мізійської армії імперії перебували в Тірі, Ольвії, Херсонесі, а також на Хараксі й інших пунктах Південно-Західної частини Кримського півострова. Тіра стає базою римської Мізійської Флавієвої ескадри. З римським часом пов'язують спорудження так званих Траянових валів між Дністром та Карпатами, залишки яких ще й сьогодні можна побачити на півдні Одещини (сьогодні ці вали дослідники схильні вважати результатом праці місцевих племен – союзників римлян. Зокрема, допускають, що їх насипали вестготи, а направлені вони були проти остготів). Можливо, що придунайські райони увійшли до складу римської провінції Дакії. Вченими досліджено римський укріплений табір в долині Дунаю, поблизу с. Орловка під Ізмаїлом. Поряд з табором виявлено частину римської дороги (на Певтингерових таблицях не показані римські сухопутні дороги на півночі від Дунаю, що вели б

від границь імперії в античні міста Північного Причорномор'я). Проте присутність великої кількості військ в оточенні варварських племен була недовгою. Близько 248 р. римські війська були виведені з Ольвії, а близько 253 р. – з Тіри, а дещо пізніше – з Херсонесу. Це пояснювалось напруженою боротьбою, яку вела Римська імперія на Дунаї проти варварів і яка вимагала великих зусиль. Після залишення римлянами міст Тіри та Ольвії вони стають легкою здобиччю для загонів сусідніх племен. Останнім правителем Боспору перед тривалим періодом внутрішніх смут і варварських вторгнень 239–276 рр. був Інєнсімей (234–239 рр.), якого вважають узурпатором з кочового середовища. Рідке ім'я і тамга цього царя схожі з правителем аорсів 70–80-х рр. I ст. н. е. Тамги родичів Інєнсімея присутні, на відміну від інших боспорських царів, у степових святилищах і на дзеркалах сарматського типу в різних частинах Степу. Близько 239 р. від якихось варварів знезапек загинула Горгіппія – одне з великих міст Азіатського Боспору. У міжцарство в державі 2 роки (239–241 рр.) не чеканилася монета. Помітні зміни відбулися у всіх сферах життя боспорського суспільства в другій половині III–IV ст. Натуралізація господарства і збідніння міст, занепад міського будівництва, сильні руйнування, занепад добробуту населення і скорочення його культурних потреб, занепад цілих галузей ремесла, скорочення внутрішньої і зовнішньої торгівлі (особливо в IV ст.), загальна політична ситуація, криза монетної справи, внутрішні смути (боротьба за престол, поява на ньому узурпаторів, протиріччя усередині пануючого клану і невдоволення рядового населення), подальша варваризація культури – ось далеко не повний перелік процесів, що протікали в боспорському суспільстві в той час. Наприкінці IV ст. Боспор попадає під гунський протекторат. Сліди найсильніших руйнувань і пожарищ на городищах і поселеннях, що процвітали ще в першій половині III ст., звичайно пов'язують із приходом гунів у 70-х рр. IV ст. Міста були оточені сільськими поселеннями, що складали так звану хору. Численні сільські поселення відкрито в районі Ольвії. На правому березі Дністровського лиману відкрито близько 80 сільських поселень хори Тіри, на лівому березі – близько десятка поселень хори Ніконія. На території Керченського і Таманського півостровів відкрито близько 500 сільських поселень періоду Боспорського

царства. У Херсонесі клери (земельні ділянки), обнесені кам'яними огорожами, мали в центрі садиби. На початку IV ст. до н. е. громадянами Херсонесу було освоєно 80–90 клерів загальною площею 360 гектарів (по 4,5 га на клер). До початку III ст. до н. е. число клерів зросло до 450–470, одночасно збільшилися і їхні розміри (середня площа складала 26,4 га). Основою сільськогосподарського виробництва було вирощування зернових культур (ячмінь, просо, пшениця, жито, гречка). Найбільше виробляли хліба на Боспорі. Поступово важливе місце займає виноградарство, яке було основою виноробства та виноторгівлі. Ринками для продажу вина стали землі Скіфії, а пізніше – Сарматії. В другій половині IV ст. до н. е. близько 80 % площі кам'янистих червоноземів Гераклейського півострова було розмежовано під виноградники. Ряд поселень біля Керченської протоки спеціалізувався на ловлі риби та її переробці. Важливу роль у житті північнопричорноморських міст відігравала торгівля. Основним предметом вивозу було зерно, в т. ч. із земель скіфів-орачів. Значна кількість зерна вивозилась у Середземномор'я. Великих обсягів торгівля хлібом досягла вже в IV ст. до н. е. Важливими предметами експорту були також солоноріба, худоба, продукти тваринництва, мед. Зовнішньоторговельні зв'язки Боспору, переважно морські, відігравали важливу роль у його економіці. Великі міста мали впорядковані гавані і суднобудівні верфі. Торгували з містами західного узбережжя Малої Азії, островами Фасосом, Хіосом, із середини V ст. до н. е. особливо зросла роль Афін. У IV ст. до н. е. афінський імпорт домінував на Боспорі, Боспор же постачав Афіни продовольством. Між ними був укладений договір про надання один одному права безмитного вивозу хліба й ряд інших привілеїв. Боспорці відправляли в Грецію дорогі сорти риби, вовну, шкіри, рабів, але головне – зерно. За твердженням афінського оратора Демосфена, щорічно в Афіни вони вивозили 16380 т хліба. Припускають, що в IV ст. до н. е. при задовільному врожаї Боспор міг вивозити не менш 32–48 тис. т зерна. Життєво необхідною була торгівля із сусідніми племенами Північного і Східного Причорномор'я. Вони поставляли частину хліба, що вивозився Боспором (особливо багато хліба надходить з Азіатського Боспору і Нижнього Дону; його зберігають у зернових ямах, цілі комплекси яких часто зустрічаються в сільських поселеннях і містах),

продукти рибальства, скотарства, рабів, одержуючи замість цього олію, вино, вироби ремісників Боспору і Греції. У Північне Причорномор'я з Іонії завозили вино, оливкову олію, керамічні вироби, прикраси, скульптури, мармурові та теракотові архітектурні деталі. В елліністичний період на перше місце виходить торгівля з Родосом та містами південного і західного побережжя Чорного моря – Гераклеєю, Візантієм, Синопою, Істрією та ін. У торгівлі зі Скіфією на ранньому етапі провідну роль відігравала Ольвія. Другим важливим центром торгівлі був Боспор. У IV ст. до н. е. діяльність боспорських купців посилюється, їхні товари поступово витісняють ольвійські.

2. Історична географія України часів Великого переселення народів

Для території Східної Європи перших століть нової ери письмові джерела фіксують досить складну етногеографічну картину, що пов'язана з початком переселення багатьох племен. Письмові свідчення про населення території України і суміжних земель у першій половині I тис. н. е. містяться у творах Амміана Марцелліна, Зосіма, Георгія Сінкелла, Зонара, Йордана, Прокопія Кесарійського, ПсевдоМаврикія, Агафія, Феофілакта Сімокатти та інших античних і візантійських авторів.

Свідчення письмових джерел про племена венедів, які більшість дослідників вважає предками слов'ян, дають можливість локалізувати їх на початку нової ери в Повісленні і на схід від Вісли. Матеріали археологічних досліджень дозволяють стверджувати, що слов'яни здавна населяли області Центральної та Південно-Східної Європи. Зв'язок старожитностей пшеворської і зарубинецької культур з венедями на рубежі та у перші століття н. е. сприймається більшістю істориків, археологів і лінгвістів. Але ведеться дискусія з питання про те, чи являлась вся їхня територія споконвіку слов'янською, чи в її межах слід виділити найдавнішу частину – і яку саме? Мовознавець О. Трубочов відзначає, що ціла група давніх слов'янських утворень у відомій східнослов'янській лексиці займає частину Середнього Подніпров'я і головним чином – центральну частину правобережної Прип'яті (Уборть, частково – Горинь та їх сусідство). Лівобережжя Середнього Дніпра з кількома архаїчними слов'янськими гідронімами має ознаки зони, куди йшла

експансія з Правобережжя. Досить відчутно простежується розвиток старожитностей слов'ян на пшеворсько-зарубинецькій основі на території Волині та Волино-Подільського порубіжжя. На це звернув увагу археологів у 1960 р. тоді ще молодий дослідник І. Винокур. Пізніше ідею про формування волино-подільської групи слов'янських старожитностей розвинув далі Д. Козак. Допускають, що після відходу роксолан у Подунав'я зарубинецька культура в Середньому Подніпров'ї дещо змінює вигляд: змінюється набір прикрас, в керамічному комплексі та поховальному обряді з'являються виразні риси пшеворської культури, що свідчить про помітну інфільтрацію пшеворців у середовище зарубинецького населення Середнього Подніпров'я. Не виключено, що процес уніфікації матеріальної культури слов'ян Дністровсько-дніпровського межиріччя, яка протягом II ст. почала набувати змішаного зарубинецькопшеворського вигляду, відбиває утворення племінного союзу спалів, про яких згадують у зв'язку з вторгненням готів. На Поділлі і Волині, а також у Середньому Подніпров'ї серед старожитностей першої половини I тис. н. е. наявні добре датовані поселення і могили, початок функціонування яких можна відносити до кінця II – початку III ст. Як підкреслює І. Винокур, це означає, що у лісостеповому Дністро-Дніпровському межиріччі знаходився основний регіон формування черняхівської культури. Слов'яни стикалися у Дністровсько-дніпровському межиріччі з сарматськими племенами, у Прикарпатті – з фракійцями, на заході – з германцями, на півночі і північному сході – з балтами і фіно-уграми.

У II – на початку III ст. на територію сучасної України майже одночасно з північного заходу і південного сходу вирушили племена, які суттєво вплинули на етнополітичну карту всієї Східної Європи. У середині II ст. германські племена готів та гепідів, які спочатку жили на «острові Готискандза» (південь сучасної Швеції, де дотепер існує історична область Геталанд (Йотланд) із головним містом Гетеборг та острів Готланд у Балтійському морі), покинули його, згідно з переказами, на трьох кораблях й оселились у гирлі р. Вісли. Вчені вважають, що в етногенезі готів велика роль належала місцевим племенам Південної Прибалтики, а скандинавське походження мали лише носії традицій, що створили основу нового етносу. З південного узбережжя Балтійського моря готи, гепіди,

тайфали, вандалі, ругііта близько 155 р. розпочали переселення в південному та південно-східному напрямках. З початком переселення ряд дослідників пов'язують Маркоманські війни (167–180 рр.), коли приведені в рух готами вандалі обрушилися на проживавших поблизу римських кордонів маркоманів і квадів, а останні взялися спустошувати римські провінції на Верхньому Дунаї. Переселення великої групи германських племен охопило і територію сучасної України. Давні автори найбільше писали про готів, які очолили великий різноетнічний союз племен, що за короля Германаріха ніби включав усі племена Скіфії та Германії. Відлуння тих часів збереглося навіть у середньовічному скандинавському епосі. Вчені давно сперечаються щодо причин, які змусили готів до переселення, але найбільше прихильників мають припущення щодо погіршення клімату в басейні Балтійського моря (часті дощі, урагани), що привело до голоду у місцевих племен. За Йорданом, готський король Філімер через перенаселеність своєї землі вирішив знайти нові місця для проживання. Після довгої мандрівки готи, очолювані своїм королем, прийшли в землі Скіфії. Тут їм довелося вступити в боротьбу з місцевими жителями, яких звали спали. Після битви зі спалами готи «поспішають у крайню частину Скіфії, що сусідить з Понтійським морем». Продовжуючи виклад готської історії, Йордан повідомляє, що перше місцеперебування готів в Скіфії було біля болота Меотиди, друге – в Мезії, Фракії і Дакії, третє – на Понтійському морі, знову в Скіфії. Розповідь, що приводиться Йорданом, має витoki у готському епосі і традиційних уявленнях про етногеографічну карту Північного Причорномор'я, що склалися ще в VI–V ст. до н. е. і тому лише приблизно відображає справжнє пересування готів. З готами пов'язують пам'ятки вельбаркської культури, які пронизують територію України з північного заходу на південний схід. На думку О. Трубочова, «германські сліди ... дуже спорадичні, щоб говорити про окремий ареал», але вони все ж представлені: у верхній течії правобережжя Дністра (Стинавка, Пискава, Молода), на лівобережжі Середнього Дністра (Мурафа), у верхній течії Південного Буга (Тирихва) та у Подніпровському Поліссі (Велібок). У кінці 230-х рр. авангард готів з'явився на римському кордоні, тим самим розпочавши період довгих і кровопролитних «скіфських воєн». У 238 р. вони напали на Істрію. Археологи вважають, що

шари руйнувань в Тірі та Ольвії датуються кількома десятиліттями пізніше. Так вчені допускають, що готи захопили Ольвію та її хору близько 269/270 рр. Тим же часом датується згадка про перебування готів біля гирла Тіраса. Існує версія, відповідно до якої поява готів у Північному Причорномор'ї спричинила загибель в середині III ст. землеробських поселень аж до Ставропольської височини на сході (включаючи античне місто Танаїс) і запустіння найбільш заселених кочівниками регіонів. Проте, на думку сарматологів, перекроювання етнополітичної карти величезного регіону Степу від Уралу до Дунаю пов'язано з різкою зміною балансу сил на сході Сарматії. Стрімко зростала могутність центральнопередкавказького угруповання аланів (проживало на Середньому Тереці), яке вступило в антиперську коаліцію з Грузією і Вірменією, а з другої половини 30-х рр. III ст. починає наступ на північно-західних сусідів. Спершу були розгромлені сіраки, потім знищені укріплення прикубанських меотів. У 239 р. загинула антична Горгіппія, до середини III ст. у Криму гине колишня Мала Скіфія, близько 254 р. знищено Танаїс. На думку вчених, загони германців могли брати участь у розгромі Малої Скіфії та штурмі Танаїса як союзники аланів. Письмові джерела зафіксували на захід від Дніпра нове угруповання аланів, яке витіснило більшість колишніх кочівників і виступило активним союзником готів. У 242 р. алани завдають поразки римським військам. Відомий дослідник історії готів австрійський професор Х. Волфрам вважає, що готський союз був з самого початку поліетнічним. Поряд з ними діяли інші племена: алани, борани, гепіди, герули, карпи, уругунди-бургунди. В працях деяких античних авторів ці загони часто виступали під загальною назвою «скіфи», давнім синонімом терміну «варвари». У 250 р. готи стали спустошувати Дакію, Мізію і Фракію. Римське військо, на чолі з імператором Децієм виступило, щоб розгромити нападників, проте у 251 р. було розгромлено королем готів Кнівою при Абрітті (на півночі сучасної Болгарії, поблизу міста Разград).

Ініціаторами перших морських походів варварів проти Риму (254 і 258) були борани. Перший похід боранів відбувся відразу після загибелі Танаїса. У повідомленнях про походи варварів підкреслюється, що надання «скіфам» боспорського флоту (до 500 суден), союз з варварами й антиримська орієнтація стали можливими, тому що «по припиненню царського роду на чолі

правління стали недостойні люди». Учасники наступних морських експедицій на південний схід у 264 і 265 рр. невідрозділено названі «скіфами». Одним з найбільших військових конфліктів між коаліцією варварських племен Північного Причорномор'я і Римом була війна 268–270 рр. Допускають, що її причиною була спроба варварів переселитися на Балкани і в Грецію. Місцем підготовки походу була Тіра, де будувалися судна і збиралися дружини різних племен. Загальне число варварів складало 300–320 тис. чоловік. В римських джерелах згадуються племена варварів, які були розгромлені при Наїссі (сучасне місто Ніш у Сербії) у 269 р. У 271 р. готи, алани і роксолани були розбиті римлянами. У 272 р. римляни розгромили карпів, які вторглися у Нижню Мізію і Фракію. Частина карпів була переселена на римську територію. Проте Римська імперія незабаром залишає свої володіння в Дакії (імператор Авреліан виселяє римських колоністів з Дакії в 271–274 рр., проте там залишає-ться місцеве романізоване населення). Після цього Дакію зайняли тайфали. У 275 р. відбувся морський похід «численних варварів з Меотиди» (у цей час на Боспорі одним із «співправителів» Рескупоріда V був Савромат IV, що оголосив себе «другом римлян»). Флот варварівмеотидів напав на римську провінцію Понт. Розвиваючи свій наступ, вони вторглися у Галатію, Каппадокію і проникли навіть у межі Кілікії. Боротьба з цими варварами не менш чим на рік скувала головні сили імператорської армії. У 277 р. на нижньо-дунайські провінції напали «гетські народи». Війна з ними тривала до 279 р. У 280–282 рр. імператор Проб переселив на римську територію у Фракії велику кількість варварів, у тому числі грейтунгів. Між варварами не раз відбувалися територіальні конфлікти. Так, у 291 р. відбувалися сутички на території від Північного Причорномор'я до Нижнього Повіслення і Середнього Подунав'я: тервінги і тайфали воювали проти вандалів і гепідів, а якісь «інші готи» проти алеманнів і бургундів. У зв'язку з цими подіями римські джерела вперше згадують одну з груп готів – тервінгів (вони себе називали везір, їх називали також візіготами, пізніше – вестготами). Х. Волфрам вважає, що тервінги очолювали поліетнічний союз племен на північ від Дунаю, на захід від Верхнього Дністра і пониззя Пруту. За свідченням Йордана, під час місцеперебування в Мізії, Фракії і Дакії королем готів був Залмоксес. У третій області – на

Понтійському морі, знову в Скіфії – готи розділилися між двома знатними родами свого племені: «візіготи служили роду Балтів, остроготи – преславним Амалам». На схід від візіготів жили греитунги або грейтунги (їх ще називали – остроготи, ніби на честь короля Острогота, пізніше – остготи). Окремі вчені вважають, що груп готів було декілька, і не можна грейтунгів ототожнювати з остготами: у III ст. ці племена могли бути двома самостійними утвореннями, проте за час спільних походів і воєн вони могли злитися до середини IV ст., коли про них пише Амміан Марцеллін. Термін «грейтунги» Б. Рібаков виводить зі слів «пісок», «глина» – «степовики». Приблизно в 322 р., «савромати», що жили біля Меотійського озера, на чолі з Равсимодом переправились на суднах через Істр і спустошували римські землі. У 323 р. загопи готів були вигнані з Фракії Костянтином. У конфлікті, який спалахнув у наступному році між співправителями Римської імперії, обидві сторони використовували сили готів. Вважають, що після перемоги Костянтин уклав з готами союз. Готам виплачувалася щорічна стипендія – аннона золотом, сріблом і одягом, можливо, продуктами. Кордон по Дунаю став прозорішим, купці та інші жителі на обох берегах могли без особливих перешкод перетинати його. Допускають навіть, що територію готів взагалі розглядали як частину Імперії, хоча зі своїм статусом. Готи зобов'язувалися за потребою надавати допоміжні війська для участі в походах римського імператора і не пропускати до кордонів Імперії інших варварів. Допускають, що війна тервінгів проти «вільних сарматів» і вандалів у 334 р. була саме такою акцією. Переселення частини готів у 347–349 рр. на територію Імперії пов'язують з розбіжностями в середовищі варварів. На початку IV ст. остроготи створили об'єднання племен на чолі з королем Германаріхом (Ерманаріком), правління якого приблизно датують 332–375 рр. Зі скандинавських саг (епічних поем) відома назва столиці цієї держави – Данпарстад («Дніпрове місто»). Готські легенди зараховували до складу «держави Германаріха» десятки племен між Балтійським і Чорним морями, а готський історик Йордан подає їхні назви: гольтескіфи, роги, меренс та ін. Вчені висловлювали думки, що Йордан як джерело використовував дорожник-ітінерарій, який був написаний грецькою мовою. Б. Рібаков вважає, що в переліку Йордана вказані племена, що мешкали вздовж водного шляху від

Балтики до Каспію, тому шукати їх на карті України не потрібно. Об'єднання остроготів проіснувало до гуннської навали. Це був час, коли на більшій частині території України була поширена черняхівська культура. Окремі вчені, в зв'язку з цим, вважають черняхівську культуру археологічним еквівалентом «держави Германаріха». У 360–370 рр. тюркомовні кочівники гуни, що прийшли зі сходу розгромили об'єднання аланів, частину їх включили до свого союзу, а потім зруйнували міста Боспору. Близько 375/376 р. гуни розгромили армію готів. За однією легендою, Германаріх (йому на той час нібито було 110 років) з розпачу наклав на себе руки – кинувся на меч, за іншою – його вдарили вбік мечем росомони Сар і Аммії. Вторгнення гунів до Східної Європи стало початком Великого переселення народів. Вождь вестготів Атанаріх відразу після гунського вторгнення повів частину народу в гірську «область Кавкаланд», а готський король фрітігерн у 376 р. отримав дозвіл римлян на переселення свого племені на південний берег Дунаю. Після смерті Германаріха його «держава» розпалася, принаймні, на три частини, очолені королями Вінитарієм, Гезімундом та Вітіміром. Після загибелі Вітіміра вожді Алатей і Сафраксу 376 р. повели готів і союзних алан на Дністер і Нижній Дунай. З «королівством» Вінитарія і його спадкоємців окремі дослідники (Б. Магомедов) пов'язують черняхівські пам'ятки на Київщині і Черкащині, інші (М. Казанський) – на Сумщині та Курщині. З «королівством» Гезімунда пов'язують городища Городок, Олександрівку та інші пам'ятки в пониззі Дніпра і Південного Бугу. Через деякий час остготський король Вінтарій напав на слов'ян-антів. При описі основної території розселення словянських племен антів і склавинів / склавенами Йордан вказує: «склавени живуть від міста Новієтуна і озера, названого Мурманським, до Данастра, а на північ – до Вісли ... Анти ж – сильніші з обох [племен] поширюються від Данастра до Данапра...». Вказуючи на зв'язки венетів з антами і склавенами, Йордан зазначає: «Ці [венети] ... походять від одного кореня і нині відомі під трьома іменами: венетів, антів, склавинів. Хоч тепер [у VI ст. н. е.] по гріхам нашим, вони лютують повсюдно, але тоді [у IV ст. н. е.] всі вони підкорялися владі Германаріха». О. Приходнюк вважає, що особливо добре слов'янські риси в матеріальній культурі збереглися в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі. І,

мабуть, саме на цих територіях відбувалися події, пов'язані з готсько-антськими війнами. Вінитарій переміг антів. Готи схопили царя антів Буса та розп'яли його на хресті разом із 70 старійшинами. Анти визнавали владу гунів, тому ті розцінили вчинок Вінитарія як вияв непокори та вирішили покарати його. У каральному поході гунів проти Вінитарія брав участь Гезімунд зі своїм військом. Сутички, за Йорданом, відбувалися на Дніпрі. Допускають, що саме завдяки протекторату гунів анти зуміли швидко, протягом V ст., освоїти звільнений від готів та фракійців рубіж Лісостепу і Степу, землі на захід від Дніпра. Свідченням цьому є старожитності антів (пеньківської культури), становлення яких відбувалося на територіях Середнього Придніпров'я та в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі. Після занепаду гунської держави в середині V ст. склалися сприятливі умови для подальшого розвитку антів. Пам'ятки антів протягом V ст. поширилися аж до Нижнього Подунав'я. До 30-х рр. V ст. гуни кочували в Північному Причорномор'ї. Старожитності гунського часу відомі в багатьох місцях регіону (Гаврилівка, Ранжеве, Кам'янка-Анчокрак, Тілігуло-Березанка, Лугове, Холмське, Фурмановка, Біленьке). Близько 433 р. ставка гунів була перенесена в Паннонію. Допускають, що частина остроготів продовжувала жити на території сучасної України до 455 р., коли, за Йорданом, вони закріпилися в Паннонії. Йордан розповідає про те, що германське плем'я ангіскірів залишалося союзником гунів після їхньої поразки при Недао і разом з ними відступило з Дунаю на Дніпро. У степах України, за Пріском Панійським, після відходу гунів в Паннонію мешкали акацири, згодом сюди відійшла частина гунів, яка вціліла після розгрому імперії Аттіли.

3. Етнополітична карта Південно-Східної Європи в VI – на початку IX ст.

V–VII ст., на думку В. Седова, є заключним періодом праслов'янської історії. «Розселення слов'ян на великих просторах Європи, їхня активна взаємодія і метисизація з іншими етносами порушили спільнослов'янські процеси і заклали основи становлення окремих слов'янських мов і етносів». Вчені вважають, що мешканці лісостепового Дністровсько-Дніпровського межиріччя відносно мало потерпіли від навали гунів і в V ст. заклали основу

пеньківської культури, що характеризується специфічною ліпною керамікою і квадратними в плані напівземлянковими житлами. Носіями пенківської культури були анти, відомі з писемних джерел VI–VII ст. Не виключають, що в складі міграційного потоку гунів в кінці IV – на початку V ст. група антив оселилася на середньому Дунаї.

У VI ст. анти розширили свою територію до нижнього Дунаю на заході та до Сіверського Дінця на сході. Вважають, що з середовища антив вийшли відомі пізніше з руських літописів племена тиверців і уличів, а можливо і хорватів. Як відомо, виключної ваги антам в етногенезі українського народу надавав М. Грушевський. В другій половині XX ст. цю думку гаряче відстоював М. Брайчевський. Південними сусідами антив були тюркомовні племена болгар (їх називають ще протоболгарами). Зі свідчень Прокопія випливає, що вздовж південного берега Азовського моря та Дону розміщувалися утігури, а на північ і захід від них, в степах Північного Причорномор'я, мешкали кутригури. Протоболгари активної політики проти слов'ян не проводили. У степах України в середині VI ст. з'явилися етнічно близькі гунам авари, які підкорили кутригурів і утігурів та напали на антив. У 557–558 рр. авари вийшли до кордонів Візантійської імперії. В степах Причорномор'я авари довго не затрималися. Свідками перебування аварів на території України є група поховань, досліджена у селах Виноградне Запорізької області, Костогривів, Сивашівка, Сиваське Херсонської області, Портове в Криму. Інвентар поховань відносно багатий (поясні набори, сагайдаки, палаші). У 567 р. авари відійшли в Паннонію, де було створено центр Аварського каганату, в якому панівне становище займали кочівникиавари, а основним населенням були підвладні їм слов'яни: анти та склавіни (носії празько-корчацької культури). У межах каганату сформувалася змішана культура, яку називають аварською чи слов'яноаварською. Як повідомляє Менандр, авари вторглися в землі антив і взялися їх спустошувати. Антські вожді відправили до аварів посольство на чолі з Мезамиром. Однак, не рахуючись з традиційною посольською недоторканістю, авари вбили Мезамирап вважаючи, що слов'янський вождь не приділив їм належної поваги. Після цього авари знову напали на слов'ян. Політична історія Аварського каганату – безперервні війни, численні сутички з Візантією і

пограбування поневолених народів. Остання згадка антів у письмових джерелах (Феофілакт Сімокатта, Феофан) пов'язана з військовими діями проти них аварів. Вважають, що у 602 р., який переважно сприймається як рік загибелі антського військово-політичного союзу, авари здійснили каральний похід проти придунайських антів та їх військових дружин, що воювали на стороні Візантії проти аварів. Їх поразка ще не означала, що об'єднання антів загинуло. Першою половиною VI ст. датуються перші звістки про просування слов'янського населення на Балканський півострів, який складав частину Візантійської імперії. Переселенню на Балкани сприяли численні аваро-слов'янські військові набіги на візантійські землі, коли великі маси слов'ян осідали за Дунаєм (у складі аварських військ, як свідчать письмові джерела, слов'яни чисельно переважали). Іноді самі візантійці селили бранців-слов'ян на своїх землях. У VI–VII ст. весь Балканський півострів виявився зайнятим слов'янами, а місцеве населення поступово слов'янізувалося. Слов'яни у Верхньому Подунав'ї в 623–624 рр. повстали і створили свою державу на чолі з купцем Само. Протягом 35 років слов'яни під його керівництвом витримували натиск аварів і навіть розширили свої володіння. Після смерті Само держава розпалася. У 791 р. авари були переможені Карлом Великим, а трохи пізніше його син завершив розгром Аварської держави. Основним населенням Середнього Подунав'я стають слов'яни. Археологічних слідів просування аварів через східнослов'янські землі збереглося небагато. На городищі Зимно (неподалік від Володимира-Волинського) в археологічному комплексі містяться окремі аварські речі. На думку академіка П. Толочка, слов'яни запозичили від аварів організацію кінного війська і елементи спорядження вершника. Особливе розповсюдження в слов'янському середовищі, які по всій Європі, отримали аварські стремена та металеві прикраси поясів. У середині VI ст. в степах на території від Північного Кавказу до Маньчжурії виникає Тюркський (точніше – Тюркютський) каганат. У 576 р. один із тюркютських загонів при взаємодії з утігурами захопив Боспор. У 580 р. тюркюти підійшли до Херсонесу, проте не взяли його. Незабаром тюркютська держава розпалася на дві частини – Західний та Східний каганати. Скориставшись із цього, Візантія відвоювала Боспор. Завдяки довголітній науковій роботі С.

Плетньової сьогодні чимало відомо про життя і соціальну структуру протоболгарських племен, які мешкали на Північному Кавказі та Приазов'ї. Болгарські племена поступово переходили від кочів'я до постійних поселень через стадію сезонних куренів (великі поселення з населенням в декілька сотень сімей) та аїлів. Межею між двома протоболгарськими групами було Азовське море і пониззя Дону (окремі вчені допускають, що протоболгарське населення пониззя Дону і середньої течії Сіверського Дінця з'явилося там тільки в середині VIII ст., після хозарськоарабських воєн). Болгарські племена вступають у мирні відносини з Візантією. В 619 р. у Константинополі хрестилась та прийняла візантійське покровительство верхівка оногурів (утігурів) на чолі з ханом Орханом. Через сім років укладено військовий союз між імператором Іраклієм і ханом Кубратом / Кувратом, який очолив конфедерацію племен – Велику Болгарію. Вважають, що центр цього об'єднання був у Фанагорії на Таманському півострові. Часом перебування болгар в українських степах датується цілий ряд одиничних поховань, поміщених в насипу курганів. Вони виявлені на Дніпрі, в Херсонській і Миколаївській областях. Поховання біля сіл Христофорівка, Нова Одеса Миколаївської області і Чорноморське Херсонської області за поховальним обрядом, характером інвентаря і формою могильних ям близькі до ямних могильників Подоння, Дунайської і Волзької Болгарії. Після смерті Кубрата Велика Болгарія розпалася. Хозарія, яка звільнилася з-під влади Західнотюркського каганату близько 651 р., стала швидко набирати силу за рахунок приєднання сусідніх народів, і в першу чергу болгар. За переказами, болгарські племена розділилися на п'ять груп, кожна на чолі з одним із синів Кубрата. Старший син Батбай / Безмір залишився на батьківщині на чолі з «внутрішніми» або «чорними» болгарами. Хоча він був пізніше переможений хозарами, проте зберіг певну автономію. Котраг очолив «зовнішніх» або «срібних» болгар та повів їх на північ – в межиріччя Волги і Ками, де було засновано Волзьку Болгарію. Альтсек повів частину племені до Італії. Ісперіх / Аспарух повів болгар на Дунай. Разом з ним пішов його брат Кубер. Спочатку Аспарух укріпився в дельті Дунаю, але після перемоги над візантійським військом у 679 р. протоболгари зайняли північносхідну частину Балкан, так виникає Дунайська Болгарія.

Вчені вважають, що орда Аспаруха витіснила групу слов'ян, що колонізували північно-східну частину Балкан у VI–VII ст., і ті повернулися на територію України (археологічним свідченням таких відселень вважають матеріали Пастирського городища, Заліського, Харівського і деяких інших місцезнаходжень кінця VII – середини VIII ст. на території України). Ці події пов'язують з повідомленням Несторалітописця про розселення слов'ян з Подунав'я, яке лягло в основу дунайської теорії походження слов'ян. В одному з документів X ст. підкорення болгар пов'язується із початками Хозарської держави. Таким чином, у процесі становлення Хозарії вирішальне значення мала поразка Великої Болгарії. Влада хозар поширилася на Приазов'я, сягнула Криму. В кінці VII ст. хозари захопили Боспор і збудували по обидва боки Боспору Кіммерійського (який з цього часу став називатися Хозарською протокою) свої фортеці К-р-ц (Керц) та С-м-к-р-ц (Самкерц). З експансією Хозарії пов'язують занепад антів. Поразка антів у боротьбі з хозарами фіксується матеріалами скарбів антської знаті кінця VII ст. мартинівського типу, які концентруються на території Середнього Придніпров'я та Лівобережжі Дніпра аж до середньої течії Сіверського Дінця. У VIII ст. різноетнічне кочове і землеробське населення між Дніпром та Волгою було втягнуте до орбіти Хозарської держави (угри, болгари, алани, бургаси, слов'янські племена в'ятичів, радимичів, сіверян). Арабські письменники свідчать, що давньою столицею хозар було місто Семендер, розташоване біля підніжжя Кавказу. Заснування Ітіля, нової столиці хозар на Волзі, вчені датують першою половиною VIII ст. Волга вже набула значення важливої торговельної магістралі, контроль над якою був у інтересах Хозарського кагана. Ітіль став значним центром міжнародної торгівлі. У VIII ст. державною релігією в каганаті став іудаїзм. Сучасний кримський дослідник І. Баранов висловив переконливу гіпотезу про те, що навернення хозар до іудаїзму почалося в Криму. Єврейська діспора в Криму, на Таманському півострові та Північному Кавказі з'явилася щонайменше на початку нової ери. Єврейські написи, знайдені на Тамані, датуються I ст. н. е. Один з написів повідомляє про існування єврейської громади і молитовного будинку. Залишки синагоги в Херсонесі відкрито в 1935 р. На чисельність єврейської громади у Фанагорії вказував у

671 р. відомий візантійський хроніст Феофан. Переслідування іудеїв у Арабському халіфаті та у Візантії за імператора Лева (у 723 р.) посилили приплив єврейського населення в Хозарію. Сучасний аргентинський дослідник Фелікс Кітросер, який стверджує, що Хозарія була економічною і культурною наддержавою, яка була пов'язана з декількома важливими торговими маршрутами і була одним з найбільших політичних утворень свого часу, підкреслює, що у хозарських містах Ітіль, Самандар, Самкерч, Керч, Судак, Київ та Саркел існували процвітаючі єврейські громади. Письмові джерела пов'язують навернення хозар до іудаїзму з діяльністю військового вождя місцевих євреїв бека Булана, названого пізніше Сабріелем. Допускають, що це було у 718 чи 731 р. Більшість вчених вважає, що іудаїзм прийняла лише верхівка хозарів, він не поширився на всі племена, які входили до складу Хозарського каганату, і не витіснив ні старого язичництва, ні християнства й мусульманства. У VIII–X ст. в Північному Причорномор'ї, Поденні та Приазов'ї була поширена так звана салтівська культура (названа від с. Верхній Салтів у Харківській області, де виявлено городище і могильник). Багато дослідників вважає, що ця культура пов'язана з племенами аланів у лісостеповій частині та з болгарськими племенами в Степу. Неподалік від сучасного Харкова, на правому високому березі Сіверського Дінця, у VIII–X ст. існувало велике місто (мало площу 120 га). У південно-східній частині цього міста була міцна фортеця з кам'яною цитаделлю. У середині VIII ст. хозари захопили Сугдею (нині місто Судак). Там було розташовано тумен (10-тисячний загін) на чолі з воєначальником – тарханом. Готію (невелику державу в південно-західному Криму) теж було приєднано до Хозарського каганату. «Житіє Іоанна Готського» повідомляє, що в 787–788 рр. у гірському Криму вибухнуло повстання проти хозар. Повстанці звільнили Дорі та заволоділи Клісурами (припускають, що це може бути загальна назва усіх укріплень у горах). Проте керівника повстання Іоанна видали жителі одного містечка, і Готія знову підкорилася хозарам. Після придушення повстання хозари захопили все південне узбережжя Криму. Вважають, що тут споруджено фортецю Л-м-б-т (Ламбат) на мисі Плака, а також на мисі Аю-Даг (на вершині гори). У 804 р. хозари розгромили Готію. Вони зруйнували Дорі й спорудили нову фортецю на горі Мангуп. Поновлювались старі укріплення. У

писемних джерелах згадуються такі хозарські фортеці в Криму: Солхат, Онкат, Таш-Джарган, Фулли. Археологічні дослідження засвідчують, що основним населенням Кримського півострова за панування хозарів були болгарські племена. Після розпаду Великої Болгарії відбувся перший масований приплив кочівників до степів Криму. Цей процес посилювався у VIII–IX ст., коли нові переселенці зайняли не тільки рівнини, але й проникли в центральну частину півострова і досягнули північно-західного узбережжя півострова. Археологами виявлено більше 100 сіл і 10 болгарських могильників. У другій половині VIII–IX ст. велика група грецького населення переселилася на південний берег Криму з Малої Азії (з ними пов'язують створення багатьох печерних монастирів). Протоболгари взаємодіяли з місцевим населенням, складаючи більшу частину мешканців міст на сході та півдні Криму. Наприкінці IX, чи на початку X ст. майже всі болгарські поселення були зруйновані і залишені їх жителями. Вважають, що це могло бути викликане вторгненням печенігів. Розкопки біля Коктебеля на Тепсенському городищі відкрили сліди великого приморського міста, яке найбільш вірогідно ототожнюють з Фуллами. Правильне планування кварталів, залишки великих кам'яних житлових будівель, християнських храмів і ремісничого виробництва свідчать про те, що це місто відіграло велику роль в житті східного Криму. Дослідники вважають, що серед населення міста були також і слов'яни. У Фуллах був центр православної єпархії. До IX ст. Хозарський каганат був повним господарем південної половини Східної Європи, але в середині IX ст. степи заповнили кочові орди (угри, печеніги). Тому хозарам довелося подбати про охорону своєї території. З цією метою за допомогою візантійців було споруджено фортецю С-р-к-л (Саркел) на Дону. Скориставшись з послаблення Хозарії візантійський уряд поновив свою владу над Боспором, посилюючи контроль над Херсонесом. У Подонні розселяються угорські племена, що прийшли сюди зі степів Південного Уралу, звідки їх витіснили печеніги. Ця область розселення угрів відома з угорських легенд як Леvedія / Лебедія. На початку IX ст. хозарський каган виступив проти бека Обадія, який був фактичним правителем каганату. Спалахнула громадянська війна, в результаті якої каган зазнав поразки і змушений був тікати за межі держави. Цю подію О. Пріцак називає «Каварською революцією в Хозарії» та вбачає в ній

велике значення для подальшої історії Русі. О. Пріцак твердить, що каган близько 839 р. втік до Сарського городища (Ростов) – до торгової громади русів, якою правили скандинави. Прибуття кагана піднесло значення цієї громади до рівня державного політичного центру. О. Пріцак доводить, що саме так виник Руський каганат, свідчення про який з'являються у 839 р. Л. Гумільов вказав на зв'язок між коливанням рівня Каспійського моря та розвитком Хозарії. Так, у VI ст. (початок хозарської історії, активізація хозар) рівень Каспію був на 4 м нижче від сучасного (абсолютна відмітка – 32 м). Пізніша трансгресія Каспійського моря, як наслідок більшої кількості опадів у верхів'ях Волги, привела до втрати хозарами найродючіших земель у дельтах Волги і Тереку, що підірвало основи їхньої економіки. Максимум новокаспійської трансгресії припадає на кінець XIII – початок XIV ст. Рівень моря у той час, порівняно з VI ст., піднявся на 13 м. З історією Хозарського каганату певною мірою пов'язане плем'я сіверян, що в період складання Київської Русі мешкали на північному сході сучасної території України та в суміжних областях Росії. Вважають, що саме вони є творцями волинцівської культури, що відрізняється від сучасної їй культури Луки-Райковецької на Правобережжі України. Пошуки місцевих витоків волинцівської культури не привели до позитивних результатів. У кінці XX ст. спроби розв'язання проблеми походження сіверян робили В. Седов, О. Приходнюк і деякі інші дослідники. О. Приходнюк відзначає, що специфічна волинцівська кераміка не має аналогів серед старожитностей Західної, Південної та Північної Європи, але схожі комплекси є в Західному Приураллі та Середньому Поволжі, де поширені пам'ятки іменьківської культури (середина та третя чверть I тис. н. е.), яка теж не була там автохтонною. Існують найрізноманітніші, взаємовиключаючі погляди на її походження та етнічну належність. О. Смірнов відстоював думку про те, що іменьківська культура склалася на основі племен п'яноборської і городецької культур і прийшлого слов'янського населення з Дніпровського лісостепового Лівобережжя. На пам'ятках першої половини I тис. н. е. слов'янського та лбищенського типів у Поволжі простежено зарубинецькі, черняхівські та пшеворські риси. Дослідники відзначають подібність в іменьківській та волинцівській культурах провідних керамічних форм, житлового будівництва, поховального

обряду тощо. В. Сєдов у зв'язку з цим схильний розглядати землеробів-іменьківців як слов'янське населення, що мігувало туди з Подніпров'я. Згодом, на його думку, іменьківське населення повернулося на свою прабатьківщину в Подніпров'я, що знайшло прояв у появі там волинцівських старожитностей. Етнонім сіверяни не слов'янського, а тюркського або іранського походження. Допускають його походження від назви савірів, які в VI ст. були впливовою силою в Прикаспійських та Приазовських степах, складала єдине військово-політичне об'єднання з хозарами. Значна частина савірів переселилася в Закавказзя, інші були розгромлені аварами. На думку О. Приходнюка, одне з савірських «колін» (угруповань) переселилося в Дніпровське Лівобережжя, там савіри були асимільовані слов'янами, а їх назва трансформувалася в сіверян.

Тема 7. Історія географії України княжого періоду (IX–XIV ст.)

1. Літописні племена. Русь у IX–X ст.
2. Формування територій Волинської та Галицької земель у X–XII ст.
3. Степові племена в IX–XIII ст.
4. Удільні князівства на українських землях в XIV–XV ст.

1. Літописні племена. Русь у IX – X ст.

Першими словами історичної праці літописця Нестора було запитання: «Откуда есть пошла Руская земля?» Жодне з питань історії Русі не вирішується без розгляду того, що таке Русь і хто такі руси. Велика і суперечлива історіографія цього питання знає десятки версій, що взаємно виключають одна одну. Русів вважали германцями (ругами, варягами), балтами, фінами, слов'янами, сарматами, і, нарешті, різноплеменною соціальною групою. Основна боротьба навколо питання походження Русі йде між норманістами і їх супротивниками. «Війна Півночі і Півдня», як її називають окремі дослідники, продовжується протягом двох з половиною століть і, як зауважує О. Прицак, єдиною причиною, чому вона точиться й досі, є слабкість аргументів обох сторін. Тривалість суперечок певною мірою породжується протиріччями в джерелах, численними домислами і вигадками давніх авторів. У одних джерелах є прямі вказівки на те, що руси – варяги, і такі ж прямі свідчення їхнього слов'янства, і навіть протиставлення їх слов'янам. П. Толочко зазначає: «уважне і неупереджене прочитання літопису, навіть і у виправленому літописцем Мстислава Володимировича вигляді, не дає підстав вбачати у назві «Русь» щось чуже східним слов'янам, привнесене в їхнє життя тільки у IX–X ст. Навпаки, той факт, що назва ця швидко поширилась на весь східнослов'янський світ, вказує на давні традиції його побутування в цьому середовищі». Зупинимося на основних питаннях, особливо цікавих з погляду історичної географії: якими були межі Русі та як вони змінювалися, які племена жили в межах Русі. На непохитних автохтоністичних переконаннях щодо походження Русі, існування єдиної давньоруської народності «з єдиною мовою, єдиною культурою, тимчасовим єдиним державним кордоном», знаходиться один з найавторитетніших дослідників історії слов'янства академік Б.

Рибаков. Б. Рибаков зазначає, що у писемних джерелах Руська земля протиставлялася полякам, чехам, угорцям, половцям, візантійцям як в етнічному, так і в державному відношенні (межі Руської землі визначаються літописцем починаючи від кордону з Угорщиною і далі по годинниковій стрілці, закінчуючи половцями). В епоху роздробленості Русі, у XII–XIII ст., літописці і автори літературних творів протиставляли Руську землю відособленим вотчинам князів, що ворогували. У той же час, у тих самих джерелах зустрічається більш вузьке визначення Русі. Використавши різні методи, Б. Рибаков наступним чином визначив межі Русі у вузькому значенні: Київ, Середня Наддніпрянина, Чернігів, Переяслав, Сіверська земля. У той же час Б. Рибаков вказує, що декілька разів літописи називають «руськими» міста Погорини (Бужевск, Шюмеск, Тихомль, Вигошев і Гнійниця), часто словом «Русь» позначаються південноруські області взагалі. Інколи літописці включали в поняття «усієї Руської землі» Київщину і Лівобережжя Дніпра, в окремих випадках тільки Київщину. Б. Рибаков встановив, що існувало ще більш вузьке розуміння Руської землі: порівняно невеликий трикутник, вершиною якого був Київ, одна зі сторін – Дніпро від Києва до Канева, а основою – басейн Росі. Б. Рибаков припускає, що поступове розширення областей, окреслених в літописах як Русь, відбиває історичні етапи розвитку руської народності. Проблему походження Русі він вирішує в наступний спосіб: 1) плем'я росів, чи русів, було частиною слов'янського масиву в перші століття нашої ери. Ім'я росів пов'язане з рікою Россю. Першим свідченням про рось він вважає розповідь Йордана про росомонів. У літописах переважає форма «русь», але в джерелах одночасно застосовувалася і форма «рось» («росьські письмена», «Правда Росьская»); 2) у VI–VII ст. у Середньому Подніпров'ї склався могутній союз слов'янських племен. Іноземці називали його «Рос» чи «Руський»; 3) до середини X ст. Руссю стали називати як усі східнослов'янські землі, так і наймані загони варягів, що брали участь у справах Русі. Інший академік (В. Сєдов) вважає етнонім «рос» іранським за походженням. Він відніс до землі росів скупчення пам'яток пеньківської культури у Пороссі і в Потясминні – центральному регіоні пеньківської культури, густо заселеному, з високим рівнем економічного розвитку. Подібний підхід підтримує мовознавець Г.

Півторак, який називає росів «одним з сармато-аланських племен Середньої Наддніпрянщини в ареалі сучасних гідронімів з коренем «рос» типу Рось, Роська, Росава, Росавка, Роставиця, яке, вірогідно, входило в антський союз племен».

А. Сміленко підтримує припущення Б. Рибаківа про першу згадку росів Йорданом та поділяє гіпотезу В. Седова про розміщення росів у Пороссі та Потясминні. На думку А. Сміленко, у VII ст. роси увійшли до полянського союзу. Спочатку їх культури були різними (у полян – праяка культура, але з деякими впливами пеньківської культури; у росів – пеньківська). У VIII ст. спостерігається зближення в археологічній культурі полян і росів. На обох територіях формується одна культура типу Луки-Райковецької, характерна для Правобережжя Дніпра. У землі полян знаходять також елементи волинцевської культури Лівобережжя Дніпра. Це може свідчити не лише про тісні зв'язки полян з населенням Лівобережжя, але й часткову інфільтрацію населення з Лівобережжя. Різні культурні прояви на землях полян свідчать про їх тісні зв'язки з іншими племенами і відображають формування Києва як міжплемінного центру, що відіграло вирішальну роль в перетворенні його у центр держави Київська Русь. За спостереженням А. Сміленко, в середовищі поляно-роського союзу відбуваються важливі зміни. Військова сила полян на якийсь період слабне. За літописом, полян «утискували» древляни та «інші навколишні», останніми, на думку А. Сміленко, могли бути сіверяни. Зразу ж після згадки про «утискування» полян літописець розповідає про хозар, які дійшли до полян і наклали на них данину. А.Т. Сміленко припускає, що поки поляни вели війни із сусідами, роси очолювали союз, який став виступати під їх іменем. Зміна імені полян зафіксована у літописі: «поляни, яких нині звать русь». Місцем перебування князів союзу лишився Київ, давній центр полянської землі. А назва народу і держави Русь збереглась надовго. О. Комар вважає, що виходячи з писемних, лінгвістичних та археологічних матеріалів неможливо довести існування окремого племені росів / русів раніше IX ст. Останнім часом В. Седов дещо переглянув свої погляди на походження Русі. Він вважає, що племена волинцівської та її наступниць (роменської, боршевської і окської культур) заселили велику територію – лісостепові і частки лісові землі Лівобережжя Дніпра, верхню течію Оки і Воронезьке

Подоння – та стали основою майбутніх південно-великорусів. Слов'яни цієї племінної групи, як можна судити по «Баварській хроніці» IX ст., називалися русами і були безпосередніми сусідами Хозарії (руси в цей час були досить добре відомі в Баварії, і це були не скандинави). У 30-х рр. IX ст. руси на противагу Хозарському каганату створили своє ранньодержавне утворення – Руський каганат. Нестор – автор «Повісті минулих літ» називає союзи східнослов'янських племен, які існували у XIII–IX ст. Літописець в загальних рисах вказує місце їхнього проживання, пояснює походження назв окремих з них. Цікавим джерелом є «Опис общин та областей на північному березі Дунаю», який прийнято називати Баварським Географом. Тут містяться дані, що можуть належати до періоду з кінця VIII ст. до 850 р., коли цей рукопис було включено до складу більшого рукопису в монастирі Рейхенау на Боденському озері. Сучасні дослідники вважають Баварського Географа джерелом, що заслуговує на довіру. Серед племен, які могли за Баварським Географом, мешкати на території України вчені виділяють наступні: зеріані, неріуани, бузані, лендізі, сітіці, руссі, себбірозі, унліці, ліколяни, угари, хозірозі, атурезані, атторізі. Серед цих племен були не лише слов'янські (наприклад, згадуються угри – угари). Вважають, що Баварський Географ міг називати сучасні йому назви племен (бужани – бузані, уличі – унліці) та використовувати більш давні (древляни – неріуани). Дві зі згаданих назв дуже подібні (вчені дискутують про зв'язок цієї назви з сіверянами або волинянами). У Середньому Подніпров'ї знаходилися поляни. Їх головне місто – Київ. Літописець вважає русів прямими нащадками «полян, яких тепер називають Руссю». Сіверяни мешкали на дніпровському лівобережжі: вздовж Десни, Сейму, а також у верхів'ях Сули, Псла, Ворскли. Центром сіверян був Чернігів. Древляни проживали в Прип'ятському Поліссі і в басейні річки Тетерів. Центром їх союзу був Іскоростень. На південь від Києва, вздовж Дніпра мешкали уличі (у літописах зустрічаємо чимало варіантів написання назви цього племені – улучі, улутичі, ульчи, угличі. Дослідник з Кишинєва В. Рабінович нещодавно висунув оригінальну гіпотезу про те, що назву цього племені можна пояснити як «вовки»). Головним їхнім містом був Пересічен. Існує декілька версій локалізації цього міста, одна з найбільш вірогідних – в районі сучасного міста Канєва. Вважають,

що територія улличів доходила до Дніпровських порогів (назва одного з порогів, передана Костянтином Багрянородним). У 40-х роках X ст. під тиском київського князя Ігоря улличі переселилися в басейн Південного Бугу. На захід від древлян, за свідченням літопису, жили дуліби, бужани і волиняни. Про бужан і волинян літописець згадує лише один єдиний раз, а дуліби востаннє з'являються на сторінках «Повісті минулих літ» під 907 р. Щодо їх розселення і взаємозв'язку існує чимало гіпотез: різні назви одного союзу. М. Брайчевський висунув гіпотезу про те, що дуліби могли мешкати у Середньому Подністров'ї, бужани – у Середньому Побужжі, а волиняни – над Західним Бугом. Топоніми, що походять від назви дуліби поширені у достатньо широкому регіоні. У Подністров'ї, «аж до моря», мешкали тиверці (їх локалізують на півночі сучасної Молдавії, хоча окремі поселення були і значно південніше). У Прикарпатті мешкали хорвати. Межа між хорватами і тиверцями проходила в районі сучасного міста Чернівців. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний в своїх записках «Про управління імперією» (953–963 рр.) розповів, що слов'янські племена, що залюднили західну частину Балканського півострова, походять з Білої Хорватії. На півночі, у лісовій смузі Східної Європи існували племінні союзи словенів, кривичів, радимичів, дреговичів, в'ятичів. На територію Східної Європи здавна проникали скандинави – купці, воїни. Якесь їх частина перебувала на службі у київських князів. У поховальних комплексах Середнього Подніпров'я, головним чином у Київському і Шестовицьком могильниках, знайдені типово скандинавські фібули (є знахідка і у Вишгороді). Ф. Андрощук датує їх у межах 900–950 рр. Київську державу скандинави називали «Гардарікі» («країна міст»). Проаналізувавши скандинавські джерела, О. Пріцак робить висновок, що ця назва була створена скандинавами спеціально для узбережжя Північного моря імперії Каролінгів та земель у пониззі Рейну і вживалася у цьому значенні до середини IX ст. Лише в XI ст. назву Гардарікі стали вживати стосовно Русі, з якою на той час зав'язалися особливо тісні контакти.

2. Формування територій Волинської та Галицької земель у X–XII ст.

Багатьом працям минулого з історичної географії Русі властива серйозна вада: у них бракує погляду на процес послідовного складання земель князівств. Їхні територія і рубежі звичайно визначалися поза часом, стосовно доби Київської Русі в цілому. Відомий дослідник історії Галицько-Волинського князівства М. Котляр вважає, що поняття «земля» має історично об'єктивний і динамічний характер. Цей соціально-економічний і природний комплекс переживав різні етапи буття: від народження до складання, далі до розквіту чи занепаду. Перші на Русі територіальні об'єднання – землі – починають складатися на Наддніпрянщині (Київщина і Чернігівщина). Території ж інших земель формуються пізніше.

Волинські племінні князівства були приєднані до Київської Русі Володимиром Святославичем. Під 988 р. вперше згадується заснований ним адміністративний центр краю – Володимир. Спочатку оформлюються західна і північно-західна частини Волині: Червеньська і Белзька землі. Термін «Червеньська земля» можна зустріти в літописі лише одного разу, у зв'язку з розповіддю про події початку 20-х рр. XIII ст. Але на той час Червеньська земля була вже лише невеликим уділом. У літописних статтях, що належать до періоду її політичного та економічного піднесення, вона називалась «Гради Червеньськіє». Перша згадка про них у зв'язку з походом князя Володимира «на ляхів». Оскільки до 990-х рр. територія Краківської землі в Польщі належала до складу Чеської держави, М. Грушевський, Н. Полонська-Василенко та М. Котляр вважають, що і Червеньські гради теж входили до цієї держави. Найімовірніше, що саме Червеньські гради поклали початок пізнішій Волинській землі. Розташований у місці впадіння річки Синюхи в Гучву, ліву притоку Західного Бугу, як встановлено за допомогою багатолітніх археологічних і топонімічних досліджень, Червен на час появи на історичній сцені був дуже молодим містом. На 981 р. Червеньська земля ще перебувала в процесі формування, а після 1031 р. звістки про Червеньські міста взагалі зникають з літопису. Одночасно з Червеном розвивалось місто Волинь, давній центр племінного об'єднання волинян, побудований недалеко від Червена на тій самій річці Гучва при її впадінні до Західного Бугу. Червен і Волинь

відігравали помітну роль як територіальні осередки не пізніше першої чверті XI ст. Далі обидва міста відходять у тінь нового соціального, економічного й політичного центру, навколо якого почала формуватися Волинська земля. Головною причиною швидкого занепаду Червена й Волиня вважають їх не вигідне економічне розташування: вони були центрами малосільних сільськогосподарських округ. М. Котляр допускає, що східний кордон Червенської землі йшов Західним Бугом, північний досягав пізніших Угровська, Верещина і Коміва, західний прилягав до р. Вепр, південний збігався з рубезем Белзького князівства, яке багато істориків розглядає як окреме територіально-політичне утворення початку XI ст. (джерела свідчать, що Белзьке князівство утворилось у 60-ті роки XII ст.). Певний час історики вважали Белзьку землю однією з двох складових частин землі Червенської. Повідомлення літопису від 1188 р. характеризує Белз як князівський стіл, що мало поступався Володимирі (Волинському). Центром удільного князівства Белз залишався до кінця XIII ст. В XI ст., коли почала складатися територія Волинської землі, Белз став її порубіжним містом. Немає можливості встановити межі Белзької землі, але джерела дають підстави вважати найпівнічнішим містом Белзької землі Всеволож, найпівденнішим – Бузьк. Волинська земля, осередком якої став Володимир, почала складатися в другій половині XI ст. Окремі вчені (А. Насонов) взагалі не відводять місця Волині на політичній карті руських земель кінця X – першої половини XII ст. За адміністративною реформою Володимира Святославича у Володимирі сидів син київського князя. Згідно із заповітом Ярослава Мудрого у 1054 р. володимирський стіл дістався одному з його молодших синів – Ігореві. У 1057 р. у старші сини Ярослава Мудрого перевели Ігоря у Смоленськ. Допускають, що Ізяслав Ярославич приєднав Волинську землю до своїх київських володінь (до самої смерті у 1060 р. Ігор формально вважався волинським князем). Вперше згадку про Волинську землю зустрічаємо лише в 1077 р., коли в боротьбі за владу в Руській землі між Ярославичами «Всеволод же пішов назустріч Ізяславу на Волинь, і там вони уклали мир». Син Ігоря Давид вважав Волинь своєю «отчиною». Щоб якось утихомирити бунтівного «ізгоя», київський князь Всеволод Ярославич дав йому Дорогобуж у Погорині, проте Давид наполягав на своїх правах. Коли в 1097 р. у

Любечі відбувся з'їзд князів, який узаконив принцип спадкового володіння волостями, за Давидом Ігоровичем була закріплена Волинь зі стольним градом Володимиром. Однак відразу після з'їзду спалахує феодальна міжусобиця, винуватцем якої був Давид. 1098 р. він назавжди втратив Володимир. За рішенням Витечівського князівського сейма у 1100 р. Давиду дали невеликі міста у Східній Волині: Бужськ, Острог, Дубно і Чорторийськ. Потім його перевели до Дорогобужа. На кінець XI ст. Волинська земля посідала територію від Берестя на Західному Бузі на півночі до Бужська і Вигошів у верхів'ях Серета на півдні, її порубіжними містами на заході були Сутейськ і Червен, на сході –Дорогобуж і Острог. Другим за значенням після Володимира містом Волинської землі в XII ст. був Луцьк. Висувалося припущення, що Луцьк був осередком племінного союзу лучан, яких начебто згадує Костянтин Багрянородний. Та сучасна наука скептично ставиться до такої думки. У 1154 р. Луцьк стає центром удільного князівства у Волинській землі. У 1135 р. онук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич започаткував на Волині місцеву династію. Вчені відзначають незвично пізню, на думку більшості, появу міста Галич на сторінках джерел – в 1140 р., коли в ньому опиняється князем знаменитий Володимирко Володаревич.

Майбутня Галицька земля розвинулася з територій переважно двох волостей: Перемишльської й Теревовльської, володінь Ростиславичів (Перемишльська земля була закріплена Всеволодом Ярославичем за Рюриком Ростиславичем, а після його смерті у 1092 р. – за його молодшим братом Володарем; Василько одержав Теревовль), а також за рахунок освоєння нових земель на заході, півночі та півдні. У центральній частині Галицької обласної території в кінці XI – першій третині XII ст. висувуються нові феодальні осередки: Звенигород, а далі Галич. Міжусобна війна в Південно-Західній Русі, що спалахнула після з'їзду в Любечі й почалася з осліплення Василька Ростиславича Давидом Ігоровичем, яскраво і докладно описана в «Повісті минулих літ». Однією з головних цілей Давида було приєднання до Волинського князівства Теревовльської волості. Усі без винятку міста, що з'явилися в Галицькій землі в XII ст., називаються літописом лише з 40-х років: Голі Гори, Микулин, Тисмяниця, Ушиця (1144), Сяник (1150), Болшеве, Ярослав (1152), Кучелмин (1159). На думку М. Котляра,

це є ще одним підтвердженням того, що Галицька земля належить до відносно пізніх територіальнодержавних утворень. Майже всі ці міста були засновані як порубіжні й залишалися ними і надалі. Б. Тимошук вважає, що з утворенням Галицько-Волинського князівства склалася Попрутська прикордонна смуга, основою якої став горішній Прут. Порубіжна смуга в цьому регіоні була досить широкою, сягаючи часом 200 км. У науці утвердилася думка, ніби південний рубіж Галицького князівства сягав пониззя Дунаю. Нижнє Подунав'я було незалежним від галицьких князів. Літопис дозволяє визначити справжні південні рубежі Галицького князівства на середину XII ст.: «прийшли до нього (Івана Ростиславича) численні половці й берладників у нього скупчилось шість тисяч. І пішов він до Кучелмина, і раді були там йому. І звідти до Ушиці пішов». Б. Тимошук запропонував вважати залишками Кучелмина городище Галиця в Сокирянському районі Чернівецької області. Неподалік від Кучелмина, на лівому березі Дністра, знаходилася Ушиця. М. Котляр вважає, що до південних порубіжних міст і фортець Галицького князівства можна з обережністю віднести придністровські міста Василів, Онут, Каліус і Бакоту. У Київському і Галицько-Волинському літописах немає згадок про бодай якісь поселення на південь від лінії Василів-Онут-Бакота-Ушиця-Кучелмин-Каліус – аж до нижнього Дунаю. Об'єднання в 1199 р. державотворчими зусиллями Романа Мстиславича Галицької та Волинської земель у величезне й могутнє князівство сприяло стабілізації території й зміцненню її рубежів.

3. Степові племена в IX–XIII ст.

Писемні та археологічні джерела засвідчують короткочасне перебування угорських племен у степах Північно-Західного Причорномор'я в другій половині IX ст. Район, де вони оселилися, їхньою мовою називався «Межириччя» – Ателкузу. Близько 889 р. в район угорських кочів'їв увірвалися печеніги. На думку окремих дослідників, напад печенігів був спланований урядом Болгарії, яка у свою чергу тоді потерпала від нападів угрів. Кочівників, які відомі на Русі під іменем печеніги, у візантійській та латиномовній західноєвропейській літературі називали пачинаками або пачинакітами, а в арабській – баджнак. Допускають, що їх назва походить від імені (Бече) першого вождя союзу тюркомовних

племен на сході від Волги. У праці «Границі світу» невідомого персидського автора міститься географічне визначення країни печенегів: «схід їх країни межує з гузами, на південь від них буртаси і барадаси, на захід від них мадяри і рус, на північ від них річка Рут». П. Толочко допускає, що вже у IX ст. печеніги займали степи між Доном і Дніпром. Проте лише у 915 р. літописи фіксують першу появу печенегів біля кордонів Русі. Як відомо, вони уклали з київським князем мирну угоду, але вже через кілька років князь Ігор воював з ними. Пізніше (944 р.) печеніги були найманцями у війську Ігоря під час походу на Візантію. Основним місцем їх проживання було Волзько-Уральське межиріччя. Після перемог князя Святослава над Хозарським каганатом печеніги пересунулися ближче до кордонів Русі. Вони часто турбували Русь та інші держави своїми нападами. Як відомо, Святослав загинув у бою з печенігами біля дніпровських порогів. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний в своїх записках зазначав, що в середині X ст. на Правобережжі Дніпра проживало чотири племені печенегів (він називає їх фемами). Одне з них (гіазіхопон) кочувало десь біля Дунаю, всього у половині денного шляху від Болгарії, інше (хавуксінгіл) – в чотирьох днях шляху від Туркії (Угорщини), два племені (явдієртім, харавой) – в одному-двох днях шляху від Русі. Ще чотири печенізьких племені (кварціпур, вулацоспон, вороталмат, сірукалпей) кочували на схід від Дніпра. Для захисту південних рубежів Русі від печенегів проводилися великі фортифікаційні роботи – споруджувалися довгі лінії валів та укріплені городища. Вся ця система отримала назву Змієвих валів. Ярослав Мудрий завдав суттєвої поразки печенігам під стінами Києва в 1036 р. Після цього активність печенегів змінюється на південь. До кінця XI ст. печеніги часто турбують Візантійську імперію, аж поки і за Дунаєм (у 1091 р.) зазнають нищівної поразки.

Частина печенегів під тиском половців перекочувала на територію Угорщини, де вони були поселені біля р. Тиса, а печенізьким ханам Білу та Ваксу було надано місто Пешт. У 70–80-х рр. XI ст. печеніги звертаються до київського князя з проханням надати їм землю для кочів'я. Напевно, печеніги проживали на лівому березі р. Рось, де виявлено поховання зі специфічним обрядом, які датуються XII – початком XIII ст. Відомі з літописів торки (або гузи) у IX–X ст. проживали на схід від Волги. Вони

часто виступали союзниками київських князів. У 985 р. торки брали участь в поході князя Володимира на Волзьку Болгарію. Пізніше частина торків з'явилася на Лівобережжі Дніпра. В 1055 р. переяславський князь Всеволод розгромив торків біля міста Воїнь над Сулою. В 1060 р. старші Ярославичі здійснили похід проти торків, але великої битви не відбулося. Літописець розповів, що торки втікли, почувши про руських князів. Пізніше взаємини торків з Руссю нормалізувалися. Частина племен торків і печенігів мешкала поблизу руського міста-фортеці Біла Вежа на Дону (колишній хозарський Саркел). В 1116 р. вони виступили проти половців, але зазнали поразки і прийшли на Русь. Наступного року і руський гарнізон під тиском половців залишив Білу Вежу. Торки служили руським князям і проживали головним чином у Пороссі. Окремі їх групи жили на лівому березі Дніпра – у Переяславському та Чернігівському князівствах. «Торки переяславські» напевно проживали поблизу літописних міст Варин, Пириятин, Кснятин, Баруч. У Чернігівському князівстві вони могли мешкати біля міст Всеволож, Бохмач, Біла Вежа. У 1146 р. у літописах вперше згадуються чорні клобуки. До цього союзу увійшли торки, печеніги, берендеї (вважають, що берендеї були одним з племен торків, яке очолював хан Берендей). Їх називали чорними клобуками за виглядом головних уборів. Частина берендеїв перейшла на територію Угорщини. Головним місцем розселення чорних клобуків був басейн Росі. Археологи дослідили тут ряд відповідних пам'яток, а лінгвісти наголошують на виявлених там тюркських гідронімах. У літописах торки і берендеї часто згадуються окремо від інших племен, що наводить дослідників на думку про домінування цих племен у середовищі чорних клобуків. Літописи також згадують дрібні племена, яких теж відносять до чорних клобуків: ковуї, турпеї, каєпичі, бастії.

У писемних джерелах згадуються ковуї чернігівські, які напевно мешкали в околицях самого Чернігова – в Задесенні. Стосовно турпеїв і каєпичів існує думка, що вони мешкали на переяславсько-чернігівському порубіжжі. «Слово о полку Ігоревім» згадує ще й такі групи кочівників: могути, татрани, шельбири, топчаки, ревуги, ольбери. Вчені допускають, що це не племена, а окремі родові групи чорних клобуків. Під час монгольської навали чорні клобуки зазнали величезних втрат. Частина їх переселилася

на південь – у степи ПівнічноЗахідного Причорномор'я. В 1055 р. на кордонах Русі з'явився новий кочовий народ – половці. З цього часу південь України найчастіше згадується в літописах як Половецька земля (Дешти-Кипчак, тому що половців на Сході називали кипчаками; вживалася також назва кумани). Цей край стає для Русі, за висловом автора «Слова о полку Ігоревім», «землею незнаною», яка розкинулася від Посулля (територія вздовж річки Сула) на півночі до Корсуня на півдні, і Волги на сході. Сучасні дослідники, використовуючи дані літописів, археології та картографуючи кам'яних баб, сотні яких зберігаються в музеях України та Росії, намагаються окреслити територію Половецької землі. Вона в основному співпадає з територією, що описана в літописах і «Слові». На початку XII ст. в Половецькій землі визначилось 8 угруповань половців (в лапки взято літописні назви): «придніпровські», «лукоморські», «поморські», «донські» (або донецькі), нижньо-донські, передкавказькі, поволзькі, кримські. Вчені вважають, що вони були на зразок союзів племен у східних слов'ян, тобто кожне з них складалося з кількох орд на чолі з ханами. Наймогутнішими були Придніпровське та Донецьке об'єднання. Якась частина половців – т. зв. дикі половці – не входила до складу відомих об'єднань (їх групи можливо проживали на Південному Бугу та Дону). За підрахунками вчених з 1055 по 1236 р. було всього 12 великих нападів половців на Русь, стільки ж великих походів у відповідь здійснили руські князі. 30 разів половці брали участь у міжкнязівських усобицях. Лише Володимир Мономах уклав з половцями 19 «мирів». Разом з руськими князями половці ходили в походи на Польщу. Частими були шлюби між князями та половчанками. Так, в 1163 р. за Рюрика Ростиславича була видана заміж донька хана Беглука. Саме родинні зв'язки з половцями (галицький князь Мстислав був зятем Половецького хана Котяна) приведуть пізніше руських князів на Калку в 1223 р. Придніпровське об'єднання, як вважають дослідники, почало складатися досить рано. Воно утворилось з трьох орд (заорельська, самарська та надпорізька або бурчевичів). Кочів'я цього об'єднання розкинулись по обох берегах Дніпра. Західною межею була річка Інгулець (у літописах називається Івля). Найбільш відомими ханами були Боняк і Тугоркан. Тісно пов'язаним з придніпровським об'єднанням було лукоморське об'єднання, кочів'я якого

розкинулись на берегах Азовського моря. У 1109, 1111, 1116 рр. руські князі здійснили ряд походів проти донецького об'єднання, головним чином в район сучасного міста Слов'янськ. Частина половців, очолювана ханом Отроком, була змушена тікати далеко за межі своєї землі – в Грузію. В Грузії 5000 половців служило в гвардії царя. Всього ж близько 40000 половців хана Отрока, як вважають вчені, кочували в Передкавказзі. Проте чимало орд донецьких половців залишилось на Сході України. Літописи зберегли їх назви: токсобичі, чагровичі, улашевичі. В 70-х рр. XII ст. з Грузії в донецькі степи повернувся хан Кончак, який об'єднав розсіяні орди та створив найбільш могутнє половецьке об'єднання. Саме хан Кончак, кочів'я якого знаходились над річкою Тор, очолив половців у битві з новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем. Союзниками Кончака були хани Гзак (його кочів'я напевно розташовувались на Осколі) та бурчевичі. Під контролем донецького об'єднання знаходились міста на Сіверському Дінці, які згадуються в літописах: Шарукань, Сугров, Балин. Допускають, що тут мешкали давні жителі цього краю – яси (алани). Весною 1223 р. монгольське військо недалеко від річки Калки розгромили об'єднану русько-половецьку рать. Через деякий час частина половців, на чолі з ханом Котяном, переселилася до Угорщини (до XIX ст. включно на території Угорщини, в основному на південь від озера Балатон, фіксуються етнографічні групи ясів і куманів, нащадків колишніх степовиків Північного Причорномор'я). Деякі половці перейшли можливо навіть до Ростово-Суздальської землі. Під час нового нападу монголів половці, що залишились у степах Північного Причорномор'я були вщент розгромлені. Дійшли свідчення арабських авторів про опір, який чинили половці придніпровського об'єднання. Саме з цього об'єднання походять відомі єгипетські султани Бейбарс та Калаун, продані свого часу монголами в рабство. Запеклий опір завойовникам чинили і племена ясів. Пізніше половці стали основним компонентом у формуванні татар, а їх мова лягла в основу кримсько-татарської мови. Окремі племенні об'єднання половців стали основою улусного поділу Золотої Орди у Північному Причорномор'ї.

4. Удільні князівства на українських землях у XIV–XV ст.

За літописними переказами, владу литовців над Києвом утвердив князь Гедимін, який близько 1323 р. у битві на річці Ірпінь переміг київського князя Станіслава (з путивльської гілки Ольговичів). За допомогою золотоординців Ольговичам тимчасово вдалося відновити свою владу над Києвом. Оскільки литовські князі швидко порозумілися з місцевою знаттю, швидко переймали православну віру, а також мову і культуру населення українських та білоруських земель, історики називають литовську державу XIV–XV століть Литовсько-Руською. Офіційна ж її назва – Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське. У багатьох регіонах (наприклад, на Чернігово-Сіверщині) місцеве населення ставилося до литовських князів як до союзників і визволителів з-під ординського ярма. У 1340 р. після смерті галицько-волинського князя ЮріяБолеслава II правителем Волині став його свояк литовський князь Любарт-Дмитро. За домовленістю з галицьким боярством він також вважався князем Галичини. Але в 1340–1344 рр. від його імені там правив боярин Дмитро Дедько. Навесні 1340 р. польський король Казимир III здійснив похід на Львів, проте зазнав невдачі. Польська армія відступила, коли король довідався, що Дедько послав за допомогою до татар. Польському королеві у 1349 р. все ж вдалося захопити Львів і майже всю територію Галичини. Після героїчної оборони волинського міста Белза (1352) було укладено мирну угоду, згідно з якою за Польщею залишалася Галичина, а за Любартом – Волинь. Наступного року війна спалахнула знову. Любартові вдалося відвоювати Галич. Проте через деякий час поляки відтіснили його на територію Волині. Любарт втратив Володимир і деякі інші міста. Це становище було закріплено у 1366 р. новою мирною угодою. Любарт відвоював Володимир лише в 1370 р. У 1359 р. син Гедиміна Ольгерд захопив Брянськ – головне на той час місто Чернігово-Сіверщини. На думку відомого дослідника Ф. Шабульдо, в 50-х рр. XIV ст. Середнє Подніпров'я перебувало в меншій залежності від Литви, ніж на рубежі 20–30-х рр. того ж століття. Серед найбільш ймовірних причин ослаблення політичного впливу Литви в Середньому Подніпров'ї необхідно назвати такі, як зміцнення ханської влади над ним і переорієнтація наприкінці 40 – на початку 50-х рр. XIV ст. якоїсь частини місцевого боярства на Москву. Зміцнення

ханської влади над Середнім Подніпров'ям могло бути одним з результатів здійсненого Ордою військово-політичного тиску на руські князівства і їхніх правителів, що знаходилися в сфері впливу Литви. Приєднання Київського князівства до Литви звичайно датується в історичній літературі 1361, 1362, а іноді, що помилково, і 1363 р. Літописні джерела пов'язують підпорядкування Києва владі Ольгерда з усуненням князя Федора і передачею ним міста у володіння своєму сину в 1361/1362 р. До важливих проблем історичної географії України XIV ст. належить питання формування нової історичної області – Подільської землі. Досі дискусійним залишається визначення географічних меж Поділля у XIV ст. Так, Ф. Шабульдо дотримується версії, згідно якої Поділля займало простір між Дністром і Дніпром з його притокою Россою та Чорним морем. Південно-західні кордони Поділля досягали Берладського плато на правому березі Пруту. Західна частина цієї області (Мале Поділля) обіймала околиці пізнішого Кам'янця, Смотрича, Червонограда, Скали, Бакоти і, можливо, простягалася до Південного Бугу. Допускають, що Поділля сформувалося з другої половини XIII ст. до середини XIV ст. як улус певної гілки Чингізидів, сфери впливу якого поступово розширювалися на північний схід і північний захід. Безпосередньо кочовища ординців займали причорноморські степи між правим берегом Дніпра і гирлом Дунаю. Ординські міста Кілія, городища Костешти, Старий Орхей (одне з найбільших міст Золотої Орди), Маяки, Велика Мечетня, Хаджибей (на місці нинішньої Одеси), Солене, Аргмакли-Сарай, Ак-Мечеть і Баликлей у цьому регіоні почали занепадати після перемог Ольгерда, а більшість з них перестала існувати тільки у XV ст. після перемог Вітовта. Львівський дослідник Л. Войтович стверджує, що в часи правління в Золотій Орді хана Узбека (20–30-ті роки XIV ст.) Подільський улус перейшов до одного з його родичів, сином якого був Хаджібей. У великого князя литовського Гедиміна було семеро синів. Шостим з них був Коріат-Михайло, який отримав від батька Новоградське князівство в Західній Білорусії і володів ним до самої смерті близько 1360 р. У Коріата було 8 синів. (Один з молодших синів Коріата – Дмитро Михайлович Боброк-Волинський досягнув найвищого становища при дворі московського князя Дмитра Донського). У 1341– 1342 рр. Любарт Гедимінович надав Корято-

вичам (Костянтину, Юрію та Олександрю) уділи у своїх старих володіннях. У 1362 р. великий князь Литви Ольгерд виступив проти ординців. У битві на Синіх Водах він розгромив війська ханів Подільського і Кримського улусів – Хаджибея і Кутлу-Буки та князя Малеого Поділля Дмитрія, який був данником Хаджибея. У війську Ольгерда були дружини трьох старших Коря-товичів: Костянтина, Юрія і Олександра. Мале Поділля перейшло до Костянтина Корятовича і разом з Брацлавщиною утворило Подільське князівство зі столицею у Смотричі. Літописи послідовно розповідають про діяльність на Поділлі Костянтина, Юрія, Олександра і Федора Корятовичів. У 1362–1370 рр. Подільське князівство залежало від Литви чисто номінально. Першим великим удільним князем Подільської землі був Юрій Коріатович. У 1374 р. він за допомогою угорців заволодів Молдавським князівством, але там його отруїли місцеві бояри. Можливо, що ординська загроза змусила Олександра Корятовича перенести столицю в Кам'янець, додатковим укріпленням якого служила сама природа. Коли у 1377 р. угорський король Людовик, який внаслідок персональної унії з 1370 р. був також королем Польщі, виступив проти Любарта, подільський князь присягнув йому як васал. Разом з Олександром присягнув і його брат Борис, що тримав якусь частку в Подільській землі. Олександр Корятович загинув в боротьбі з ординцями близько 1380 р. Після нього князем став Федір Корятович. Галицька земля вважалася королівством, що з'єднане персональною унією з Угорщиною. Людовік надав Галичині автономію та призначив своїм намісником у Львові польського князя Владислава Опольського. Останній протягом деякого часу правив як галицький князь – титулувався «господарем Руської землі, вічним дідичем і самодержцем» і навіть карбував для Галичини власні гроші. Київським князівством у 1362–1393 рр. правив Володимир Ольгердович. До цього князівства увійшла також територія Переяславщини. Найбільшим уділом на території Київщини було Овруцьке князівство, де продовжували правити Ольговичі. До початку 80-х років XIV ст. Київське князівство вважалося васалом Золотої Орди – на тогочасних київських монетах навіть карбувалася ординська тамга. Великим чернігівським князем у 1362–1380 рр. був Буга Дмитро Ольгердович. Близько 1370 р. його молодший брат Корибут Дмитро отримав Сіверський уділ. У менших уділах

владу зберегли Ольговичі. Волинський князь Федір Любартович не зміг зберегти батьківського спадку. Ягайло спершу відібрав у нього Берестейщину, а в 1392 р. він навіть вигнав Федора із його власної столиці – Луцька. Князь Федір втік до Угорщини, але наступного року присягнув на вірність Ягайлові, отримавши натомість невеликий уділ на Сіверщині. Після смерті в 1382 р. короля Людовіка Анжуйського розпалася унія Угорського і Польського королівств. У серпні 1385 р. в литовському місті Крево польські феодалі уклали з литовським великим князем Ягайлом Ольгердовичем угоду про унію: Польща та Литва мали утворити єдину державу, а Ягайло – одружитися з донькою Людовіка Ядвігою. Ягайло пообіцяв перейти в католицьку віру та поширити її на всю Литву. В 1387 р. польські війська, якими формально керувала молода королева Ядвіга, витіснили угорців з Галичини й остаточно приєднали цей край до Польського королівства. Галицька земля увійшла до складу Польщі як власність корони. Реалізація умов Кревської унії викликала сильну протидію серед литовських феодалів та руської знаті. Опозицію очолив двоюрідний брат Ягайла – Вітовт. Тривала боротьба закінчилася в 1392 р. підписанням угоди, де визнавалася політична автономія Литви. Вітовт став намісником Ягайла у Литві, а згодом був визнаний довічним правителем Великого князівства Литовського. Вітовт за декілька років перетворив федерацію земель у централізовану державу. Спершу Вітовт розгромив свого головного супротивника – вітебського князя Свидригайла Ольгердовича. Потім його жертвами стали правителі удільних українських князівств. Взимку 1393 р. програв війну сіверський князь Корибут. Весною того ж року Вітовт захопив Овруч, після чого київський князь Володимир Ольгердович уклав з ним мир. Восени 1393 р. Вітовт вирушив походом на Поділля. Біля Брацлава він розгромив загопи подолян і їхніх союзників – молдован, потім захопив Брацлав, Смотрич, Бакоту і Скалу. Федір Кориатович поїхав за допомогою до Угорщини. Скориставшись з цього, Вітовт взяв столицю Поділля. Він розділив край на дві частини. Західну (з Кам'янцем) – передав Ягайлові, а той надав її «на повних князівських правах» краківському воєводі Спиткові. Залишившись без союзників київський князь втік до Москви. Князем у Києві був поставлений брат Ягайла Скиргайло-Іван Ольгердович. Він зміцнив своє

князівство, приєднавши до нього міста Черкаси і Звенигород з їхніми округами, але у 1396 р. його отруїли. У 1398 р. Вітовт проголосив себе великим князем литовським. Наступного року, коли він втрутився в міжусобицю в Золотій Орді, в битві на річці Ворсклі литовсько-руське військо зазнало нищівної поразки. Там загинуло понад 70 князів і воєвод. Подільське князівство, напевно, з кінця 1393 р. було леном корони і великого князівства. Краківський воєвода Спитко з Мельштина отримав від короля Кам'янець, але з інших земель мусив нести службу Вітовту. Через це він взяв участь у битві на р. Ворсклі в серпні 1399 р., де і загинув. Частина джерел називає його князем. Король Ягайло у 1400 р. викупив у вдови Спитка її володіння в Подільській землі і передав ціле князівство Свидригайлові Ольгердовичу. У 1404 р. король надав Свидригайлу Сіверське князівство. Поділля знову було передано королівським намісникам. У 1411 р. Ягайло передав Західне Поділля Литві. Після смерті Вітовта у 1430 р. на литовському престолі став Свидригайло. У 1431 р. Ягайло оголосив війну Свидригайлові. У вересні 1432 р. литовські феодалі-католики здійснили дворцевий переворот і обрали Вітовтового брата Сигізмунда великим князем. Свидригайло втік у Полоцьк та зберіг владу над українськими і білоруськими землями. Утворилася держава, яку літопис називав «Великим князівством Руським». У той же час Сигізмунд визнав зверхність польського короля та поступився йому Поділлям і спірними замками на Волині. Восени 1435 р. під Вількомиром (тепер м. Укмерге) у Литві відбулася генеральна битва. Війська Сигізмунда були підсилені польськими загонами. На допомогу українсько-білоруському війську прийшли загони з Чехії та німецькі рицарі, проте сили Свидригайла зазнали повного розгрому. У битві загинуло 13 українсько-білоруських князів, 42 потрапили в полон. Свидригайлові вдалося врятуватися втечею. На початку 1436 р. його тимчасовою столицею став Київ. Протягом кількох років Київщина, Чернігово-Сіверщина і Волинь не визнавали владу Сигізмунда. У 1440 р. від рук змовників у власному замку загинув Сигізмунд. Щоб відновити внутрішній мир уряд визнає за Свидригайлем титул великого князя та надає йому Волинь. Тоді ж Київська земля була надана Олелькові – синові Володимира Ольгердовича, у якого відібрав цю землю Вітовт. Волинське князівство за життя Свидригайла перетворюється у своєрідну

конфедерацію удільних князівств. Чимало уділів великий князь надав своїм прихильникам, які втратили володіння у інших землях. Найбільшими уділами на Волині володіли князі Острозькі, Сангушки, Чорторийські, Корецькі. У Свидригайла не було спадкоємця. Після його смерті уряд ліквідував Волинське князівство, краєм став правити литовський намісник. За правління Олелька (1441–1454) та його сина Семена (1454–1470) влада київських князів поширилась далеко на південь. Олелько, як найстарший з Гедиміновичів, вважався головним претендентом на великокнязівський престол у Литві. Його син – Семен Олелькович у тогочасних літописах називався «царем Київським». Київське князівство мало всі передумови до перетворення на загальноукраїнську державу. Після смерті Свидригайла останнім гарантом як для дрібних волинських, так і для дрібних чернігівських князів залишався Семен Олелькович. Після ліквідації Київського князівства і Віленського привілею 1492 р., яким імунітети удільних князів було поширено на земельні володіння нетитулованої знаті, а самі князі позбавлені права зносин з іноземними державами та права надання земельних ленів, удільні князівства вже фактично нічим суттєвим не відрізнялися від інших приватних володінь. Ці події привели до масового переходу чернігівських і смоленських князів, чії володіння межували з володіннями Московської держави, на службу до цієї держави. Втрачаючи свої права князів-володарів, князі продовжували чинити опір. Віленський привілей так і ніколи не був реалізований повністю. Князі продовжували надавати лени своїм васалам, а найсильніші з них (Острозькі, Вишневецькі, Збараські, Корецькі) провадили переговори з іноземними володарями, часом титулюючись як Василь-Костянтин Острозький Принаймні займали таку позицію «княжата головні» (Острозькі, Заславські, Сангушки, Гольшанські, Збараські, Вишневецькі, Чорторийські, Четвертинські, Корецькі), яких ревізії волинських замків відділяли у 1545–1552 рр. від решти «княжат-повітників».

Тема 8. Козацька доба в історії географії України (XVI–XVIII ст.)

1. Польський адміністративно-територіальний устрій на українських землях у XV–XVIII ст.
2. Землі Закарпаття, Буковини та Півдня України у XIV–XVI ст.
3. Запорозьке козацтво. Українська козацька держава.

1. Польський адміністративно-територіальний устрій на українських землях у XV–XVIII ст.

У 1434 р. Галицькій землі та Поділля було надано польське право. Так у складі Польського королівства з'явилися Руське та Подільське воєводства. У 1462 р. до них приєдналося Белзьке воєводство. Воєводства і повіти, на які поділялися воєводства, були передусім адміністративно-судовими одиницями. Повіти поділялися на земськосудові та гродські. У XV ст. Руське воєводство складалося із Львівської, Галицької, Перемишльської і Сяноцької земель. Від кінця XV або початку XVI ст. до нього належала і Холмська земля. Будучи земсько-судовими повітами, землі пережили еволюцію поділу їх на повіти гродсько-судові й іншого порядку. У XV ст. у Львівській, Галицькій, Перемишльській і Сяноцькій землях документи називають 24 повіти (з урахуванням тих, які тоді ж зникли), але адміністративна природа цих повітів невідома (окремі з них були староствами-державами). У Холмській землі до 1469 р. налічувалося п'ять повітів, а наприкінці XV ст. – три. У XVI ст. кількість повітів у землях дуже скоротилась. Відтоді до 1772 р., коли територія Руського воєводства відійшла до Австрійської монархії, гродсько-судовими повітами були у Львівській землі – Львівський і Жидачівський, у Галицькій – Галицький і Теребовельський, у Холмській – Холмський і Красноставський, у Перемишльській і Сяноцькій – по одному однойменному. Крім того, у Галицькій землі з XVI ст. до 1772 р. виділяли несудовий Коломийський повіт. Такого ж типу у Львівській землі був повіт Городоцький (проіснував до 1631 р.), у Перемишльській – Самбірський (до 1728 р.) і Стрийський (до 1672 р.). Для Подільського воєводства була характерна лише повітова адміністративно-територіальна структура. Повітовий поділ Поділля характеризувався двоїстістю. З одного боку, воно являло два

територіально рівнозначних Кам'янецькі судові повіти – гродський і земський. З іншого боку – довгий час існували повіти, що успадкували риси давніх воєводств. У XV–XVI ст. джерела називають дев'ять таких повітів. З 1581 р. у воєводстві було два гродськосудові повіти: Кам'янецький і Летичівський. У 1672 р. за Бучацькою угодою територія Поділля відійшла до Туреччини і залишилась за Османською імперією до 1699 р. На території Поділля в цей час діяв адміністративно-територіальний поділ, що був характерний для Туреччини. Подільський ейялет поділявся на 4 санджаки (Кам'янецький, Язловецький, Барський та Меджибізький), а ті в свою чергу на нахії (всього було 19 нахій). З 1699 р. і до першого розподілу Речі Посполитої (1772). подільські кордони залишалися майже незмінними. У 1772 р. південнозахідна частина Подільського воєводства, що знаходилася між Стрипою та Збручем – «Червоноградський повіт» – відійшла до Австрійської монархії. В 1793 р. внаслідок другого поділу Речі Посполитої Подільське воєводство перестало існувати. Белзьке воєводство утворилося на території Белзької землі. Тут визначилося п'ять судових повітів – Белзький, Буський, Грабовецький, Городлівський і Любачівський. Усі вони були гродськими, а перші два – ще й земськими, причому Белзький земський суд обслуговував, окрім Белзького, Грабовецький та Городлівський повіти, а Буський, окрім Буського, – й Любачівський повіт. 1571 року Любачівський повіт перестав бути судовим, відтоді на нього поширилися прерогативи Белзького гроду. У 1564–1565 роках у Великому князівстві Литовському проведено серію земських реформ. У 1564 р. були запроваджені земські суди, що обирались зі шляхти. За Віленським привілеєм 1565 року створювалися регулярні повітові сеймики. Була утворена велика територіальна одиниця – Волинське воєводство, яке складалося з трьох судових повітів: Луцького, Володимирського і Кременецького. У 1772 р. Австрія захопила південно-західну й частково західну частину Кременецького повіту з містечками Збаражем, Черніховом й Лешневом. 1793 р. за другим поділом Речі Посполитої до Росії відійшла східна частина Волинського воєводства. Кордон між Річчю Посполитою і Росією пролягав через Луцький і Кременецький повіти, причому центри їх залишилися за Польщею. Гродненський сейм 1793 р. постановив провести адміністративно-територіальний перерозподіл земель Речі

Посполитої – ліквідував одні й утворив нові воєводства. Волинське воєводство було розділене на Волинське і Володимирське воєводства. В останнє увійшла територія однойменного повіту, а також частина Белзького воєводства, що тоді ж припинив своє існування. Внаслідок третього поділу Речі Посполитої 1795 р. до Росії відійшла решта цього воєводства. Брацлавське воєводство утворилося за постановою Віленського сейму 1565–1566 рр., з одним адміністративно-судовим повітом і центром у Брацлаві. В 1598 р. до Вінниці було перенесено обидва шляхетських суди (земський і гродський) разом з сеймиком. Брацлав стає лише номінальним центром воєводства. Межі воєводства на півдні і південному сході були умовними. Так, кримські хани у цей період вважали територію Брацлавщини, як і багато інших земель України своїми володіннями. У 1630-х рр. на південних окраїнах Брацлавського воєводства відбулося розмежування між Річчю Посполитою і Портою. Наприкінці XVI ст., Брацлавське воєводство разом із Київським почали називати «Україною». В період з 1648 р. приблизно по 1714 р. більша частина Брацлавщини вийшла з під польсько-шляхетської влади. Тут поширюється козацький сотенно полковий адміністративно-територіальний поділ (Кальницький, Брацлавський, Уманський полки). У 30-х роках XVIII ст. створюються несудові Вінницький і Звенигородський повіти. Внаслідок другого розділу Речі Посполитої Брацлавське воєводство припинило своє існування. Київське воєводство виникло 1471 р. у складі Великого князівства Литовського на території однойменної землі. До середини 1560-х рр. київські воєводи повноваженнями значно перевищували воєвод коронних. Київський воєвода мав також повноваження центрального, столичного (київського) староости – господарського намісника, що безпосередньо «завідував» округом, який звався Київським повітом. На середину 1560-х рр. у Київському воєводстві, на думку П. Клепатського, було, окрім Київського, ще вісім округів-повітів – Житомирський, Овруцький, Любецький, Остерський, Чорнобильський, Путивльський, Мозирський, Черкаський, причому останній поділявся на підповіти-обводи Черкаський, Білоцерківський, Канівський. Серед цих повітів провідними були Київський, Житомирський та Овруцький. У 1566–1569 рр. воєводство складалося з Київського і Мозирського повітів – шляхетських

округів, у кожному з яких діяли земський і гродський суди. 1569 р. Мозирський повіт відійшов до Великого князівства Литовського, і відтоді воєводство майже два століття було одноповітовим в адміністративно-судовому відношенні. З утратою Річчю Посполитою Києва гродський і земський суд перенесено було у Житомир. За другим поділом Речі Посполитої воєводство припинило своє існування. Чернігівське воєводство утворилося найпізніше. Згідно з умовами Деулінського перемир'я між Росією та Польщею у грудні 1618 р., царський уряд погодився на передачу під владу короля (терміном по 25 червня 1632 р.) Чернігово-Сіверської та Смоленської земель. Серед переданих Польщі в тексті умов перемир'я згадувалися міста Стародуб, Попова Гора, Почеп, Новгород-Сіверський, Чернігів, Моровськ, Монастирище. За Полянським мирним договором (1634) було майже повністю відновлено той кордон, який існував згідно з Деулінським трактатом. Полянська угода передбачала розмежування Новгород-Сіверської та Чернігівської земель від Трубчевська, Путивля, Брянська, Рославля і Почепа з прилеглими до них територіями. У 1635 р. Чернігівське князівство було перетворено в Чернігівське воєводство, що складалося з двох повітів: Новгород-Сіверського і Чернігівського. Стародубський повіт увійшов до Смоленського воєводства. Фактично воєводство припинило існування в 1648 р., формально ж різноманітні титули (чернігівський воєвода) надавались польським урядом і в XVIII ст.

2. Землі Закарпаття, Буковини та Півдня України у XIV–XVI ст.

Доля Закарпаття тісно переплелася з історією Угорщини. Саме через цей край вступили угорські племена на свою нову батьківщину. Перші поселення угорців у Верхньому Потиссі датуються рубезем IX–X ст. Проте першопоселенцями в Закарпатті були не угорці, а білі хорвати. За даними С. Федаки, на Закарпатті виявлено більше десяти давньоруських городищ, серед яких досліджено залишки двох тогочасних міст (на Замковій горі в Ужгороді та в с. Вари Берегівського району). Ще в середині XI ст. Угорське королівство захопило землі Закарпаття. Деякий час (1280–1320) частина краю входила до Галицько-Волинської держави. Край було поділено на адміністративно-територіальні одиниці – комітати.

Призначеним угорським королем посадникам – жупанам – належала адміністративна, військова і судова влада. Землі надавалися угорським феодалам, католицькому духовенству та українській знаті, яка почала мадяризуватися. Закарпатських русинів витіснили в гірські райони з суворим кліматом і неродючими ґрунтами. Зі сходу на Закарпаття починають переселятися волохи, а із заходу – німці та словаки. Виникають міста, засновані на німецькому праві (Бардіїв, Берегове, Пряшів, Хустта інші). Помітний слід в історії краю залишив подільський князь Федір Коріатович. Близько 1393 р. угорський король призначив його управителем королівських земель на Мукачівщині та намісником Берегівського комітату. Князь захищав національно-релігійні інтереси українців. Він заснував поблизу Мукачева монастир Св. Миколая. Згодом у Мукачеві було створено і православну єпархію. Коли в 1526 р. турецька армія розгромила угорське військо, Угорщина, як самостійна держава, перестала існувати. Західна частина Закарпаття увійшла до складу Австрії, східна – до Семигородського князівства, яке перебувало у васальній залежності від Туреччини. Південна частина Галицько-Волинської держави, розташована у басейні Пруту і Дністра, на початку XIV ст. опинилася під владою Золотої Орди. У 1340-і рр., коли галицько-волинський край стає об'єктом зазіхань з боку західних сусідів, з Угорського королівства на землі, розташовані східніше від Карпат, переселяються волохи. У 1359 р. на території від Пониззя Дунаю до Середнього Подністров'я утворилося Молдавське князівство з центром у м. Сучаві. Воно майже відразу захопило Шипинську землю у верхів'ях Пруту і на правому березі Середнього Дністра, з містами Цецунь та Хмелів. Близько 1374 р. при сприянні Угорщини на території Молдавії утвердився подільський князь Юрій Коріатович, який зайняв престол у Бирладі. Але його незабаром отруїли місцеві бояри. 6 травня 1387 р. воєвода Петро Мушат від імені народу, країни фортець Молдавії й інших володінь визнав васальну залежність народу від короля Польщі. Майже століття Шипинська земля зберігала автономію в складі Молдавії. Існували залишки звичаєвого права. Територіально-адміністративний устрій Молдавії раннього періоду ще слабо вивчений. У актових матеріалах згадуються держави, волості, околи. Волості, чидержави – це майбутні повіти-цинути, що були основною одиницею

адміністративного поділу з XV по XIX ст. У більшості випадків вони одержували назву від деяких міст. У XV – першій третині XVI ст. в князівстві існувало від 19 до 24 повітів або волостей. Повіт і держава – синоніми. Друга назва давалася головним чином прикордонним областям: Цецинській, Кілійській, Тутовській, Хотинській, Чернівській, Сорокській, Дорогонській та Орхейській. Найраніша згадка про волость як адміністративну одиницю в Молдавії зустрічається в грамоті від 13 грудня 1433 р.

На схід від Цецинської держави розташовувалися приватновласницькі поселення, включені в Хотинську державу, вперше згадану 29 вересня 1441 р. у зв'язку з даруванням села «у державі Хотинській на ім'я Ржавенций». У другій половині XV ст. Цецинська держава в джерелах уже не приводиться, очевидно у зв'язку з утворенням Чернівської держави. Центром держави було місто Чернівці. У 1479 і 1481 р. ще управляли старости цецинські, хоча Цецинська волость була вже скасована і замінена Чернівською. Напевно, таке протиріччя пояснюється тим, що фортеця Цецин і місто Чернівці розташовані поряд. Чернівський староста Іон Грумаз перше згадуваний у документах в 1499 р. В середині XVI ст. з'являються повітові пиркалаби, які могли співіснувати з пиркалабами фортець. Але в Хотині певний час пиркалаб фортеці одночасно виконував функції повітового пиркалаба. З часом, коли князівський домен збільшився, села господарського домена об'єднали в околії, тобто їх приписали до фортець (Хотин, Сороки) і міст (Орхей), де розташовувалася адміністрація околій. У другій половині XVI–XVII ст. у Хотинській околії було 6 сіл. У середині XV ст. Молдавське князівство стало васалом Османської імперії і було зобов'язане платити султанові щорічну данину. У 1497 р. господар Стефан розбив польські війська на території Буковини – у Козьминському лісі біля Чернівців. А наступного року він спробував відібрати у Польщі Кам'янець-Подільський. У 1498 р. через Молдавію пройшла турецька армія, що спустошила Галичину. Через певний час турки відірвали від Молдавського князівства землі в пониззі Дністра і Дунаю. Після того, як на територію Буджаку в XVI ст. переселилася одна з ногайських орд, через територію князівства і, зокрема, через Буковину проліг один із маршрутів грабінницьких нападів татар на українські землі, так званий Волоський, або Покутський, шлях. Південь України після походу

Батия увійшов до складу Золотої Орди. Тут з'явилися кочів'я монголів, які примусили місцеві більш чисельні племена половців і торків кочувати разом з ними. Виникла нова етнічна спільнота – татари, яка мовою та зовнішнім виглядом більше нагадувала половців. На початку XIV ст. Золота Орда прийняла іслам. Намісник золото-ординського хана розташувався у великому ремісничо-торговому місті Сол-хат на Кримському півострові, яке отримало нову назву Ескі-Крим. Велике місто виникло і на березі Дністровського лиману, на місці античної Тіри. Сюди монголи переселили багатьох жителів із міст Середньої Азії та Волзької Болгарії. Це місто проіснувало до середини XIV ст. У горах на південному заході Криму – де колись існувала невелика держава Готія – наприкінці XIII ст. місцеві християни готського та грецького походження утворили князівство Феодоро. Центр цієї держави – однойменне місто – був розташований на горі Мангуп. Це невелике князівство в середині XV ст. було помітною політичною силою. Одна з дочок місцевого князя була дружиною молдавського господаря, а іншу засватали за сина великого князя московського. Готія мала власний морський порт Каламіту (Інкерман, поряд із сучасним Севастополем). З кінця XIII ст., після нападу монголів, поступово занепадає Херсонес. У 1390 р. його покинув православний митрополит, а через деякий час татари остаточно знищили місто. У 60–70-х рр. XIII ст. італійська республіка Генуя заснувала в Криму колонію Кафа на місці античної Феодосії. Інше італійське місто Венеція заволоділо Солдайєю (Судаком). Почалася жорстока конкурентна боротьба за панування на чорноморських торгових шляхах. Спалахнули військові дії, в яких перемогла Генуя, що захопила майже все південне узбережжя Криму. Згодом генуезці стали контролювати всю торгівлю на Чорному морі. Їхній вплив у цьому регіоні був знищений турками-османами в 1475 р. У 70-х рр. XIV ст. у Золотій Орді постав ряд напівнезалежних улусів, особливо могутнім з яких було «царство» Мамає в Північному Причорномор'ї. Мамає захопив владу в Золотій Орді, але у 1380 р. спершу він був розбитий на Куликовому полі, а потім – ханом Тохтамишем, який об'єднав Орду. У 30-х рр. XV ст. в степах Північного Причорномор'я починає формуватися нова держава. Кримський феодал Хаджі-Прей вступив у запеклу боротьбу з ханами Великої Орди. У 1434 р., після того як він одержав блискучу

перемогу над генуезцями, зазнав поразки від прихильників ординської єдності і втік у Литву (тут він видав литовському князеві ярлик на руські землі); у 1437 р. повернувся в Крим, але ненадовго, знову поразка і знову еміграція. Лише в 1449 р. хан остаточно влаштовується у своїй резиденції – Кирк-Єрі (пізніше називалось Чуфут-Кале), звідки почав правити новоствореним Кримським ханством. В останній третині XV ст. збудовано нову резиденцію кримських ханів, навколо якої виросло місто Бахчисарай.

Для зміцнення своїх позицій у боротьбі проти генуезців ХаджіПрей пішов на зближення з Османською імперією. У 1475 р. турецька армія захопила Південний берег Криму і князівство Феодоро. У Кафі й на горі Мангуп розмістилися турецькі гарнізони. Кримське ханство визнало васальну залежність від Туреччини. Зовнішня політика ханства стає агресивною – у 1482 р. хан Менглі-Прей зруйнував Київ та Житомир, у 1498 р. відбувся спільний великий напад татар і турків на українські землі. Кримські загони здійснювали спустошливі напади і на волзькі степи. Захоплених у полон ногайців оселяли в причорноморських степах.

4. Запорозьке козацтво.

Українська козацька держава Прийнято вважати, що перша джерельна згадка про козаків належить до 1492 р. Пошуки джерел зародження цього феномену в історії України приводять окремих вчених до ототожнення їх з бродниками, берладниками чи болохівцями, яких згадують літописи у зв'язку з подіями XII–XIII ст. Проте навіть в кінці XV–XVI ст. козацтво як стан ще тільки зароджувалося. У 1493 р. відбувся похід черкаського старости Богдана на Очаків. Це акція стала першою з відомих активних протидій татарським нападам. Перебравши на себе завдання захисту від татарського поневолення, козацтво поступово перетворюється на вагому політичну силу. Як зазначають дослідники історії козацтва, у другій половині XVI ст. у політичному розвитку України відбувалися суперечливі процеси. З одного боку, після утворення у 1569 р. Речі Посполитої розпочалася денационалізація традиційної еліти (насамперед вона торкнулася князівських родин); з другого боку, започатковується і швидко відбувається становлення козацтва як стану. Великий вплив на цей

процес мали такі фактори: вплив «Великого Кордону» та залучення до складу козацтва нижчого прошарку шляхетського стану і бояр-слуг, позбавлених урядами Великого князівства Литовського і Речі Посполитої рицарських прав. На думку академіка В. Смолія, важливим результатом політичного розвитку козацтва стало створення на рубежі 70–80-х рр. XVI ст. на дніпровському острові Томаківка (Буцький) першої Запорозької Січі. Першопочатки Січі з'являлися на Хортиці, при активній участі князя Д. Вишневецького, та на інших островах Дніпра. Січ стала відігравати провідну роль у формуванні основних принципів суспільнополітичної організації козацького устрою.

За польського короля Стефана Баторія близько 1576 р. вперше були визначені межі Запорозьких Вольностей. Згідно з королівським привілеєм, козацтво одержувало м. Трахтемирів, території до Дніпровських порогів, далі Дніпром на південь до Чигирини ... та від Дніпра в степ. На лівому березі Дніпра козацькі володіння визначалися від запорозького містечка Самар з перевозом та землями по Дніпру до р. Орелі. На півдні козакам надавалися землі аж до Ногайських та Кримських степів, по очаківські улуси і на північ по річках Бугу та Синюсі. У першій половині 90-х рр. XVI ст. розпочався новий етап у розвитку козацтва, що характеризувався його «оселянням» тобто масовим вступом до нього селянства й міщанства. Показання поспільства південного регіону України не припинялося впродовж першої половини XVII ст. й слугувало постійним джерелом його поповнення. «Козацьке право», крім усього іншого, забезпечувало можливість мати власну адміністрацію. В другій половині XVI ст. окреслилася тенденція до набуття козацтвом функції носія української державності. За висловом М. Грушевського, утворюється зародок державного життя в особі Запорозької Січі. Військово-адміністративним органом її управління був «Кіш». Воля козацтва реалізовувалася через раду, рішення якої були обов'язковими для виконання гетьманом, старшинами і рядовими козаками. Всі старшинські посади були виборними. Старшини діяли від імені Війська Запорозького й за них несла колективну відповідальність вся запорозька громада. Під час повстання 1591–1596 рр. запорозьке козацтво зробило спробу запровадити власні владні структури, зокрема юрисдикцію, на зайнятих теренах України. Не випадково, що у Варшаві з'явилися

чутки про наміри козаків «заснувати нову республіку» на чолі з «князем» С. Наливайком. Активна участь у боротьбі з Кримським ханством і Туреччиною, походи в Молдавію і Росію сприяли перетворенню козацтва у впливовий військово-політичний фактор міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі. В 1594 р. воно уклало договір з представниками християнської спілки держав – «Священної ліги». Січ стала визнаним самостійним учасником антитурецької коаліції. У кінці XVI ст. з'являються перші проекти створення козацьких державних утворень: Лівобережного князівства (Й. Верещинського) та Бузько-Дністровського гетьманства (С. Наливайка). Київський католицький єпископ Й. Верещинський висунув ідею організації козацтва за полковим адміністративно-територіальним принципом, яка згодом почала втілюватися у життя. Протягом першої чверті XVII ст. козацтво впроваджує в Наддніпрянщині власні самоуправління, суд і судочинство, військову організацію, внаслідок чого влада польських державних інституцій починає набувати номінального характеру. Показачене населення середньої і східної частини Київського воєводства та східної частини Брацлавського воєводства запроваджувало козацькі порядки. Вже у 1613 р. сейм, констатувавши, що козаки «не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, обравши собі своїх старших і суддів, не хочуть підлягати жодним судам, крім своїх отаманських», ухвалив рішення ліквідувати козацьку юрисдикцію «як супротивну загальному праву» й підпорядкувати козаків місцевим органам влади. У 1625 р. король Сигізмунд III визнав: «Козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна у їхніх руках, шляхтич невільний у своєму домі. У містах і містечках й. к. м. все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони ... Мир і війну встановлюють на власний розсуд, вони порушують союзи, укладені Річчю Посполитою». Надзвичайно важливе значення мало започаткування козацьких полків як військово-територіальних одиниць з центрами у Чигирині, Переяславі, Білій Церкві, Корсуні, Каневі та Черкасах (кінець 1625 р. – початок 1626 р.). За даними В. Смоля та В. Степанкова, у першій половині 30-х рр. XVII ст. розпочалося становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського та Яблонівського полків. Важко переоцінити роль Війська Запорозького у

міжнародних відносинах під час Хотинської війни 1621 р. Козацькі загони брали активну участь і у інших війнах. Так, козаки у складі польсько-литовської армії воювали проти Росії в 1606–1612 і 1618 рр. Але з початку 20-х рр. Військо Запорозьке зав'язує дипломатичні стосунки з Москвою. В кінці 1624 р. укладається договір з Кримським ханством, що передбачав створення військово-політичного союзу проти ворогів. За влучним висловом В. Смолія та В. Степанкова, на початку 20-х рр. XVII ст. «завершується творення міфу про козацтво як символ слави руського народу, щит християнського світу проти «невірних», який урівнював український народ з іншими народами, утверджував «чуття власної сили, гідності, унікальності та надійності свого історичного фундаменту». Саме тому козацтво зіграло вирішальну роль у відновленні ієрархії православної Церкви у 1620–1621 рр. та її юридичного визнання польським урядом. У 1630-х рр. козацтво почало розглядати себе «політичним народом», виразником і захисником «прав і свобод» «нашої руської нації». Гетьман І. Кулага-Петражицький у 1632 р. обґрунтував ідею законності не лише відмови Війська Запорозького від визнання влади польського монарха, якщо він не ствердить «присягою право і вольності» українського народу, але й збройного виступу в їхній захист. Дослідники зазначають, що хоча вища військова й виконавча влада передавалася на раді гетьманові, дії якого жорстко контролювалися козацькою спільнотою, проступала тенденція до зміцнення гетьманської влади. На середину XVII ст. розвиток козацького стану й створення ним зародків державного організму стали потужним чинником вибуху в 1648 р. національної революції (1648–1676 рр.), мета якої полягала у виборенні незалежності й розбудові самостійної соборної держави. Вже після Корсунської битви, в травні 1648 р., гетьман з козацькою старшиною і військом прагнули, по-перше, «по Білу Церкву» мати відокремлену державу; по-друге, щоб їм повернули «давні вольності»; «щоб до міст, замків і держав ні старости, ні воеводи не мали ніякого права». Відповідно до Зборівського договору 8(18) серпня 1649 р. «козацька автономія» охоплювала Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства. В тексті угоди названі міста і райони, які відокремили «козацьку територію» від Речі Посполитої. На Правобережжі: Димер, Горностайпіль, Коростишів, Паволоч, Погребища, Вінниця,

Брацлав, Ямпіль; на Лівобережжі: Остер, Чернігів, Ніжин. Про те, якою була територія визволеної частини України на кінець 1649 р., її адміністративний устрій та межі з Польщею і Литвою, свідчать дані «Реестра всього Війська Запорозького». Прикордонними на той час стали такі полки: Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький (пізніше – Вінницький), Київський і Чернігівський. Фактично західний кордон території, зайнятої козацьким військом, на кінець 1649 р. проходив так: Яруга-Браїлів-Прилуки-Беклівка-Коростишів-Овруч. На лівому березі Дніпра на півночі Чернігівського полку були міста: Чернігів, Сосниця, Батурин, Конотоп. За Білоцерківським договором 18(28) вересня 1651 року козацька територія була обмежена тільки одним Київським воєводством. Козаки могли проживати лише в «маєтках його королівської милості, що містяться у воєводстві Київському, не маючи нічого до воєводства Брацлавського і Чернігівського». Білоцерківська угода залишилася головним чином тільки на папері. Великий регіон ще продовжував перебувати під повним контролем Війська Запорозького. Батозька битва у травні (червні) 1652 р. повернула українцям Брацлавське воєводство. Там знову почала діяти козацька управа. Після цієї перемоги були остаточно визволені Подніпров'я та Київ. Аналізуючи дані 1653–1654 рр., І. Крип'якевич зробив спробу окреслити державні межі «козацької території» на той час. Варто зазначити, що І. Крип'якевичу належить скрупульозно виконана карта адміністративного поділу України в 1648–1654 рр. З Польщею межі козацької держави проходили через Яругу-Чернівці-Мурахву-Красне-Вінницю-Прилуки-Самбіль-Карпилівку. У 1654 р. об'єднані російськоукраїнські війська вступили на землі Білорусії. Тут теж став поширюватися козацький устрій і поділ на полки. Гетьман Іван Виговський був блискучим дипломатом свого часу. Незалежність України та її кордони аж до Вісли визнала Швеція, було поновлено союз з Кримом та Туреччиною. Польща обіцяла козакам найширшу автономію. Громадянська війна, ініціатором якої був полтавський полковник М. Пушкар, привела до загибелі близько 50 тис. українців. 16 вересня 1658 р. І. Виговський уклав у Гадячі союзний договір з Польщею. До України з назвою «Велике Князівство Руське» мали відійти воєводства: Чернігівське, Київське та Брацлавське. Законодавча влада мала належати Національним

Зборам, а виконавча – гетьманові, якого українське населення обирало «доживотно», а затверджує король. Гадяцький договір так і не був реалізований. У 1659 р. І. Виговський звернувся до європейських дворів з маніфестом, в якому обвинувачував Москву в захопленні Литви, завойованої козаками, у сепаратному мирі з Польщею, в підтримці антигетьманського повстання тощо. Виговський при підтримці татар 28– 29 червня розбив під Конотопом велике московське військо, але у нього в тилу почалося повстання. Проти гетьмана виступили також деякі полковники. І. Виговський скликав Генеральну Раду, на якій гетьманом обрано Юрія Хмельницького. Виговський отримав від польського уряду посаду київського воєводи, але у 1664 р. був страчений поляками за доносом полковника Тетері. Юрій Хмельницький зі старшиною вирішили поладнати відносини з Московією і добитися від неї поширення прав для України, приєднання північної Чернігівщини, частини Білорусії, заборони воєводам втручатися у внутрішні справи України, свободи дипломатичних стосунків. Все це було оформлене в т.зв. Жердевських статтях. Князь Трубецькой не прийняв ці статті, проте запросив Юрія зі старшиною до Переяслава, де його формально знову обрали гетьманом. Текст статей, затверджених на Переяславській Раді 1659 р., на думку М. Грушевського є ні чим іншим як «довільною переробкою фальсифікатом», яку підсунули українській стороні. Цей документ видавали за «Статті Богдана Хмельницького». Згідно з цим фальсифікатом гетьмани, після обрання, повинні були отримати затвердження царя. Україна не мала права провадити дипломатію; Рада не могла без дозволу царя усувати гетьмана; гетьман не міг без згоди царя призначати та звільняти полковників тощо. Москва не рахувалася з Юрієм Хмельницьким. Воєводи втручалися в управління, роздавали на свій розсуд землі, гетьманська влада стала номінальною. Після того як під Чудновом у 1660 р. поляки розбили московські війська, Юрій підписав з Польщею Слободищенський трактат, що був повторенням Гадяцького договору, але без «Великого Князівства Руського». Однак, Україна діставала автономію. Козацька Україна в цей час розпадається на дві частини: Лівобережна залишилася під владою Москви, а Правобережна стала автономною частиною Речі Посполитої. Новий гетьман Павло Тетеря при підтримці короля

спробував об'єднати всю Україну, але безуспішно. Не вдалося це зробити й гетьманові Лівобережної України Брюховецькому, обраному на «Чорній Раді» в Ніжині у 1663 р. Загальне незадоволення проти московських порядків пізніше вилилося в повстання. Гетьман Правобережної України Петро Дорошенко в січні 1668 р. скликав Раду, на якій ухвалено не визнавати зверхності Москви та Польщі, а перейти під протекторат султана. Військо Дорошенка переправилося через Дніпро. Козаки переходили на його бік. У таборі Брюховецького козаки збунтувалися і вбили його. Дорошенка проголосили гетьманом обох боків Дніпра. Проте цей тріумф був не тривкий. Незабаром Україна знову поділилася на дві частини. Більша частина козацтва, у т. ч. запорожці різко негативно зустріли звістку про Андрусівське перемир'я між Росією та Польщею, адже великі держави вкотре жертвували Україною. Територія України була покраяна навпіл, Запорожжя мало перебувати у спільному володінні держав, а Київ через деякий час мав бути переданий Речі Посполитій. За умовами «Вічного миру» (1686) між Росією і Річчю Посполитою Київ відійшов до Лівобережної України, а вся земля між Дніпром і Бугом мала залишитися пустою. Запорозькі землі остаточно переходили до Росії на правах автономної територіальної одиниці, підпорядкованої цареві, мінаючи владу гетьмана. В мирному трактаті 1686 р. визначалися межі запорозьких земель – «вниз річкою Дніпром від Києва до Кодака і місто Кодак, і Запорозький Кіш і місто Січ, і далі до Чорного Лісу і до Чорного моря, з усіма землями і з річками і всякими прилеглими землями, чим здавна володіли запорожці». Коли гетьманом Лівобережжя став Іван Мазепа, він уклав Коломацькі статті (1687) з представниками російського уряду. В зв'язку з цим планувалося збудувати на лівому березі Дніпра проти Кодака могутню фортецю й укріплені поселення вздовж річок Самари, Орелі, Берестової та Орчику. Згідно з Константинопольським мирним договором між Росією та Туреччиною (1700) за Росією було закріплено Азов з навколишніми землями і заново збудованими фортецями (Павловськ, Таганрог, Міус), а Туреччині повернуто частину Подніпров'я з фортецями, які мали негайно знести. Область між Очаковим і Запорожжям передбачалось не заселяти. Після проголошення війни Швеції у 1700 р. Петро I, укладаючи угоду з польським королем Августом II,

нехтуючи інтересами Української держави пообіцяв «уступити» Речі Посполитій кілька «городів» на Правобережжі (Трахтемирів, Стайки і Трипілля) й деякі села Стародубського полку. Гетьман зажадав зафіксувати цю угоду в конституції на сеймі, стосовно ж передачі частини Стародубщини І. Мазепа рішуче заперечував. На початку 80-х років XVII ст. на Правобережжі знову відроджується козацтво. Проте, на відміну від попередніх часів, козацький ватажок має значно менші права, він і називається наказним гетьманом. Починаючи з 1688 р. фастівський полковник С. Палій неодноразово звертався до царського уряду через гетьмана та інших осіб з побажанням возз'єднати Правобережжя з Лівобережжям. 24 січня 1704 р. у Ніжині наказний гетьман Самусь передав Мазепі гетьманські клейноди. У травні того ж року Мазепа перейшов на правий берег Дніпра. Гетьман прибув під Любар на Житомирщині і проголосив, що саме тут відтепер проходитиме кордон з Річчю Посполитою. Петру I він написав листа про неможливість передати Правобережжя в підпорядкування польській короні. Наступного року Август II категорично поставив питання перед гетьманом і Петром I про реальну передачу королівській владі міст: Фастова, Білої Церкви, Корсуня, Немирова. У 1708 р. Петро I провів губернську реформу в Росії, утворивши вісім губерній. Губернії виділялися на підставі економічного потенціалу територій, оскільки кожна з них зобов'язана була нести податковий тягар і витрати по розквартируванню військових частин. Губернатор повинний був здійснювати одночасно фіскальні, економічні, господарські і судові функції. Ця реформа була поширена і на Гетьманщину. Відповідно до указу від 18 грудня 1708 р. було створено Київську губернію, до якої увійшло 56 міст Гетьманщини. Так звані «Решетилівські статті», з якими новообраний гетьман І. Скоропадський звернувся до Петра I, і відповідь на них останнього у вигляді іменного «Решительного указу» (17 липня 1709) погіршували становище Української держави. Зокрема, пункт 4 передбачав відторгнення м. Котельва від Гадяцького полку і приєднання до слобідського Охтирського полку. 1700 р. укладено трактат про 30-річне перемир'я між Росією та Туреччиною, за яким Приазов'я увійшло до Вольностей Війська Запорозького. Бар'єром між Вольностями та кочів'ям ногайських татар визнавалися землі від р. Великої Берди до міста у гирлі р. Міусу і звідти до Дону. 1705 р. проведений

«Межовий запис» між Росією та Туреччиною, за яким кордони Запорозжя встановлювались таким чином: від польського кордону «вниз р. Бугом до р. Чорного Ташлику, полем через р. Мертві Води, далі полем через Єланець, далі через Інгул до р. Вісуні, до Малого Інгульця, Бекеневого броду, що від Кизикерменних пустих місць в десяти милях, а від того брода прямо до гирла р. Кам'янки, де вона впадає у Дніпро». Знищення Січі 1709 р. спричинило перехід частини запорожців під протекторат Туреччини. Спочатку вони створили Кам'янську Січ, просто за російсько-турецьким кордоном, але й вона була знищена російськими військами. За договорами 1711 р. вся земля на південь від Самари перейшла до володінь Османської імперії, в тому числі перевози на Дніпрі – Кодак, Микитин Ріг, при Кам'янці і проти КизиКермена, а також Сокальська переправа – перевіз через Буг в гирлі р. Мертві Води, де пізніше засновано м. Вознесенськ. Після невдалого Прутського походу 1711 р. Петро I змушений був вивести з Правобережжя свої війська й відмовитися від претензій у майбутньому на ці землі. В зв'язку з цим у краї ліквідувався полковий устрій. Почалося масове переселення козацьких сімей на лівий берег Дніпра. У 1734 р. запорожці одержали дозвіл повернутись на старе попелище, після чого заснована Нова Січ, якій судилося стати останньою. У 1740 р., коли після Белградського трактату кордони Росії просунулись на південь, знову визначались межі запорозьких земель: від впадіння Синюхи в Буг і далі «вниз Бугом до Ташлика чи Великого Конара, а звідти кордон полем від Ташлика в десяти верстах, перейшовши через р. Гарбузинку, тією ж лінією до р. Мертві Води, а звідти до старої мечеті у р. Громоклеї, навіть до р. Великого Інгулу ... далі до Бекеневого броду 39 верст до р. Висуні і звідти до Малого Інгульця в десяти милях від Кизикермена і, врешті, до гирла р. Кам'янки на Дніпрі». На сході кордон ішов від впадіння р. Кінські Води в Дніпро вгору за її течією, річкою Мокрою Маковкою і степом прямою лінією до витоків р. Берди і течією її аж до впадіння в Азовське море. На цей припала спроба російського уряду чітко визначити й виміряти кордон між Росією та Польщею. Зокрема, зберігся опис його в районі Дніпра з правою притокою Тясмин і лівою Ірклій, а також лівих приток Південного Бугу – Великого Інгулу та Синюхи, зроблений у 1741 р. і «засвідчений» інженером-капітаном Ф. Молкановим, київським полковником А. Ганським і

«протчими старожилами». Загальна довжина цього кордону від Дніпра до гирл Тясмина і Синюхи, а звідти до Бугу становила 251 версту 320 сажен. «Опис хуторів і зимівників» низовиків складений капітаном ландміліцького Путивльського полку Семеном Шиповим у 1742 р., називає такі крайні точки запорізьких земель: урочище Кам'яний Затон, де в 1736 р. було збудовано редут; урочище «Агису» чи «Адису» (турецькою мовою), або ж Білозерка (25 верст від Кам'яного Затону); перехід через затоку Кам'яний Затон на р. Дніпро (мала у довжину 2 версти і знаходилася в області Великого Лугу); далі вниз по Дніпру, Великим кримським шляхом (від Білозерки 35-40 верст) до урочища Рогачин; потім йшла лінія від Кам'яного Затону до р. Кінські Води, «отъехав» верст 5; урочище під Кучугурами на березі названої річки (ще 15 верст); урочище під Лисою Горою, де р. Кінські Води, «пришев із степу», впадала в Дніпро; звідтіля по цій же річці вгору 22 версти. Для 1749 р. існує детальний опис важливої ділянки польськоукраїнського кордону по р. Стугна і прилеглих до неї районів, здійснений на підставі карти 1748 р. О. Рігельмана – відомого історика, військового інженера, топографа, генерал-майора. Згідно з нею кордон від Василькова проходив до форпосту Острицький, далі річками Стугна й Оршинка, Глибоким Яром, по «Білоцерківському шляху» до «польського» с. Альшанка, від того до «полського» містечка Германівка, через річки Крива, Руда та Краснянка в «російську границу» до річок Берестова та Альшанка, що знову впадала в Стугну, річками Луковиця та Кобарин верхів'я), біля с.Обухів, форпосту Совщина, через долину Гаврилова Пасіка, по р. Трежерелівка до с. Нещурів. Після затвердження указом 5 червня 1750 р. у Глухові оселився гетьман України Кирило Розумовський. 24 липня 1751 р. Сенат видав указ про підпорядкування Коша Запорозької Січі гетьманові. Сам гетьман, незважаючи на те, що між ним і урядом власне Росії не було укладено ніяких «статей», почав на свій розсуд розширювати автономне управління Української держави. Так, у 1750-х рр. гетьман розгорнув боротьбу за підкорення собі Києва, який і на той час продовжував зберігати середньовічне самоврядування. У 1753–1754 рр. було зроблено «Опись на карте Российской империи с. Польскою областію границ, по каким она я ныне урочищам и знакам лежит, також с показанием на оных спорных мест, по каким же рекам и урочищам

прежня границы имелись», а також виготовлена «Карта специальная Российской империи с Польскою областю Стародубовского полку спорным грунтам разным владельцев...». У них маємо досить детальну демаркаційну лінію між одним з найбільших лівобережних полків – Стародубським і Річчю Посполитою, з позначенням понад 40 «внутрішніх» форпостів. У липні 1754 р. Сенат законодавчо ліквідує і до того досить прозорий кордон між Україною й Московією, припиняє функціонування державних митниць у цьому районі. У січні 1764 р. Катерина II наказала К. Розумовському прибути до Петербурга й під загрозою кари примусила того зректися гетьманства. 10 листопада того ж року вона видала указ про утворення замість старшинського управління Малоросійської колегії на чолі з графом Петром Рум'янцевим. А указом від 17 листопада визначила «главным малороссийским командиром» генерал-губернатора. На початку 1780-х рр. на Лівобережжі було ліквідовано полковий устрій, а замість нього створено Новгород-Сіверське, Чернігівське і Київське намісництва. Указом 1783 р. розформувалося українське козацьке військо, яке зливалось з російською армією. В 1796 р. на території колишньої Гетьманщини було утворено Малоросійську губернію.

У 1750-х рр. російський уряд відірвав частину запорозьких земель, коли вдався до поселення в північно-західних запорозьких степах сербів і утворення Ново-Сербії з фортецею Св. Єлисавети, а на північному сході від верхів'я р. Самари, лівого притоку Дніпра, і далі на схід Слов'яно-Сербії. Значно скоротилось володіння запорожців після утворення Ново-Слобідського козацького полку. З північного сходу від запорозьких земель під час будівництва Української лінії були відрізані землі між ріками Сіверським Донцем і Бахмутом та р. Луганню, а пізніше весь простір навколо верхів'я р. Самари. Після ліквідації Слов'яно-Сербії у 1764 р. запорожці вимагали повернути свої землі, однак царський уряд включив ці терени до Катерининської провінції новоствореної Новоросійської губернії. У 1765–1767 рр. велися переговори з приводу двох ліній кордону – «глібовської» та «мельгунівської» з поселеннями на їх землях пікінерських полків. Володіння запорожців становили в 1766 р. близько 1700 квадратних верст. Самі ж запорожці у 1772 р. вважали своїми значно більші землі, ніж це визнавалося владою, зокрема землі між Кальміусом і Доном, які

царська влада визнавала лише за донськими козаками. Після укладення Кючук-Кайнарджийського миру володіння запорожців на деякий час були розширені за рахунок досить великої площі на лівому березі Дніпра навпроти колишньої турецької фортеці Кінбурну, а на правому березі Дніпра теренами між гирлами рік Кам'янки, Бугу і Ташлику.

Зберігся офіційний опис володінь Війська Запорозького напередодні знищення останньої Січі: від р. Бахмуту, південніше старої Української лінії, на ширину 600 верст, до гирла Берди і нової Української (Дніпровської) лінії, на ширину 350 верст. На сході був кордон із землею Війська Донського, на півдні і заході – з Очаковом і Кримським ханством.

Час виникнення паланкового поділу запорозьких земель точно не встановлено. А. Скальковський вважав, що перші п'ять паланок – Гард, Перевіз, Кодак, Самара та Кальміус існували вже із середини XVII ст., а Д. Яворницький вважав, що паланки з'явилися лише 1734 р. У 1735 р. побудовано ще одну паланку на Прогноях (біля Соляних озер на Кінбурнському півострові) для захисту чумаків, які приходили туди по сіль. На кінець 60-х років XVIII ст. паланок було вже вісім – Інгульська, Кодацька, Самарська, Протовчанська, Орельська, Буго-Гардівська, Кальміуська, Прогноївська. На кінець існування Запорозьких Вольностей виникли ще Барвінківська та Личковська паланки, які, очевидно, служили тільки фортецями. Кодацька, Самарська, Орельська та Протовчанська паланки мали постійні поселення – міста, села, хутори. Решта паланок спочатку в більшості мала населення сезонне – з весни до пізньої осені, на сезон рибальства, мисливства. Загальна кількість населених пунктів на запорозьких землях точно ще не встановлена. А. Скальковський за матеріалами січового архіву нарахував 64 поселення, без хуторів та зимівників. Багато поселень і зимівників стали в подальшому зародками сіл, слобід та містечок. Загальна кількість населення у запорозьких землях становила близько 100 тис. осіб. У липні 1775 р. російські війська захопили і знищили Запорізьку Січ. У серпні того ж року набув чинності підписаний Катериною II «Манифест об унічиженні Запорозької Сечи и о причисленні оной к Новоросійській губернії».

Рекомендована література

Базова література

1. Атлас історії української державності. Українські землі від найдавніших часів до сьогодення / В. Грицелаяк, І. Дикий, І. Ровенчак. Львів : НВФ “Карти і атласи”, 2013. 128 с
2. Балабушевич Т. А., Тесленко І. А. Історична географія України : методичні рекомендації і програма курсу. К. : НаУКМА, 2015. 50 с.
3. Введение в специальные исторические дисциплины : учеб. пособие для вузов по спец. «История» / под ред. Т. Гусаровой. М. : Изд-во МГУ, 1990. 280 с.
4. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. К. : Радянська школа, 1963. 208 с.
5. Влах М. Р. Історія географії : навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 330 с.
6. Влах М. Історія географії : навч. посібник / 2-ге вид., допов., перероб. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 338 с. ISBN 978
7. Жекулин В. С. Историческая география. Предмет и методы. М. : Наука, 1982. 225 с.
8. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні : навчальний посібник. Львів : Світ, 1997. 264 с.
9. Зайцев М. В. Историческая география России : учеб. пособ. для студентов. Саратов : Издат-во Саратов. университета, 2006. 167 с.
10. Историческая география СССР : учебное пособие / под ред. В. З. Дробижева. М. : Высшая школа, 1973. 320 с.
11. Кандиба Ю. І. Історична географія з основами етнографії : навчально-методичний комплекс. Х. : ВПЦ «АдВА», 2010. 73 с.
12. Круль В. П. Історична географія Західної України : консп. Лекцій. Чернівці : ЧДУ, 1999. 46 с.
13. Максаковский В. П. Историческая география мира. М. : Экопрос, 1999. 584 с.
14. Муравьев А., Самаркин В. Историческая география эпохи феодализма (Западная Европа и Россия в V–XVII вв). М. : Просвещение, 1973. 144 с.
15. Овдієнко П. П. Історична географія : навчально-

- методичний посібник. Ніжин, 2000. 168 с.
16. Самаркин В. В. Историческая география Западной Европы в средние века. М. : Высшая школа, 1976. 248 с.
 17. Стефанюк Г. В. Історична географія: опорні конспекти і самостійна робота : навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ, 2012. 135 с.
 18. Трубочанінов С. В. Історична географія України. Кам'янець-Подільський : Оіом, 2013. 191 с.
 19. Трубочанінов С. В. Практикум з історичної географії України. Кам'янець-Подільський : Оіом, 2002. 128 с.

Допоміжна

1. Алексеев В. И. Географические очаги формирования человеческих рас. М. : Мысль, 1985. 232 с.
2. Анучин В. А. Географический фактор в развитии общества. М. : Мысль, 1982.
3. Баландин Р. К., Бондарев Л. Г. Природа и цивилизация. М. : Мысль, 1988.
4. Баран Р. К., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу / НДІ українознавства Міністерства освіти і науки України. К. : Генеза, 2005.
5. Богун А. Б., Ланчонт М. Стан та перспективи палеогеографічних досліджень плейстоцену заходу України. *Українська історична географія та історія географії в Україні*: Матеріали Міжнародної наукової конференції. Чернівці : Чернівецький нацуніверситет, 2011. 186 с.
6. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1994.
7. Боплан Г. Л. Опис України. К. : Наукова думка, 1990. 256 с.
8. Бромлей Ю. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. М., 1987.
9. Галич Мануэль. История доколумбовых цивилизаций. М. : Мысль, 1990.
10. Голубчиков Ю. Н. География человека. М., 2003.
11. Гумилёв Л. Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации. М., 1993.
12. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. М., 2002.

13. Гумилёв Л. П. По поводу предмета исторической географии. Ленинград, Вест. Л.Г.У. Сер. геол. и геогр. литературы, 1965. Вып.3.
14. Дністрянський М. С. Історичні політико-географічні закономірності: проблеми пізнання та обґрунтування. *Українська історична географія та історія географії в Україні*: Матеріали Міжнародної наукової конференції. Чернівці: Чернівецький нац.університет, 2011. 186 с.
15. Дністрянський М. С. Кордони України. Львів : Світ, 1992. 143 с.
16. Дробижев В. В., Ковальченко И. Д., Муравьев А. В. Историческая география СССР. М., 1973.
17. Итс Р. Ф. Введение в этнографию. Ленинград, 1991. 168 с.
18. Ламберг-Карловски К. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика. М. : Наука, 1992.
19. Липс Юлиус. История древних цивилизаций / Под ред. Задой И. М. : Аст, 1999.
20. Лобжанидзе А. А., Горохов С. А., Заяц Д. В. Этногеография и география религий. М., 2005.
21. Любіцева О. О., Мезенцев К. В., Павлов С. В. Географія релігій. К. : АртЕк, 1998.
22. Масон В. М. Первые цивилизации. Ленинград : Наука, 1989.
23. Муравьев А. В., Самаркин В. В. Историческая география эпохи феодализма (Западная Европа и Россия в V-XVII вв.) М. : Просвещение, 1973. 144 с.
24. Народы и религии мира: Энциклопедия / ред. В. А. Тишков. М. : БРЭ, 1998. 928 с.
25. Нестурх М. Ф. Происхождение человека. М. : Наука, 1970.
26. Основы этнографии / под ред. С. А. Токарева. М. : Высшая школа, 1968. 356 с.
27. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України. К. : Либідь, 1996. 276 с.
28. Сегеда С. Основи антропології : навч. посібник. К. : Либідь, 1995.
29. Тиводар М. Етнологія : навч. посібн. Львів : Світ, 2004.
30. Українська народність. Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. К. : Наукова думка, 1999.

31. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К., 1997.
32. Яцунский В. К. Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV - XVIII веках. М.: Изд-во АН СССР, 1955. 335 с.

Інформаційні ресурси

1. Географічний портал. URL: <http://geosite.com.ua>.
2. Географія. URL: <http://geoswit.ucoz.ru>.
3. Етнічна географія, етнографія, етнологія. URL: <http://ukr-tur.narod.ru/etno/etno.htm>.
4. Історія України. – History of Ukraine (Інститут історії України). URL: <http://www.history.org.ua/LiberUA/Book/shev/2/30.pdf>.
5. Пізнавальний сайт «Географія»/ URL: <http://geoknigi.com>.
6. Українська етнографія. URL: <http://www.etno.us.org.ua>.
7. Gumilevica: гипотезы, теории, мировоззрение. URL: <http://www.gumilevica.kulichki.net>.
8. Nata Haus: Знание без границ. URL: <http://www.infanata.com>.